

NÚMERO 24

Abril 2017

BUENOS AIRES

ISSN 1669-9092

«Qu'est-ce que philosopher?».

Pierre Hadot i la manera de viure filosòfica.

Antoni Bosch-Veciana*

Introducció

En l'actualitat és un goig veure com, a casa nostra, un dissabte al matí, encara és possible aplegar-se per conversar de filosofia. Deixeu-me, doncs, abans que res, agrair als amics del Liceu Joan Maragall, i, sobretot, a la seva Junta Directiva, la invitació a pronunciar aquesta conferència sobre Pierre Hadot que inaugura les sessions d'aquest curs 2010-2011 i que no pretén altra cosa que col·laborar, en la mesura del possible, a mantenir viu l'exercici del diàleg filosòfic.

El tema comú a les sessions d'aquest curs, anunciat amb el títol *La filosofia com a forma de vida*, té una llarga tradició en el pensament occidental i, alhora, continua essent un tema de permanent actualitat. Inevitablement aquest títol del curs ens recorda el llibre de converses que Pierre Hadot mantingué amb Jeannie Carlier i Arnold I. Davidson intítulat *La philosophie comme manière de vivre* (2001)¹. De fet cal no oblidar que el títol d'aquest llibre de converses correspon al

---

peu de la lletra al títol d'un altre text del mateix Pierre Hadot, editat molt abans, dins l'Annuaire du Collège de France (1985)².

Precisament ha estat Pierre Hadot (1922-2010), traspasat al proppasat mes d'abril³, un dels pensadors que més han posat de relleu com, des dels seus inicis occidentals, la filosofia s'havia comprès a si mateixa com una «manière de vivre»⁴. Els seus estudis –i la meditació, hi afegiria amb encert Michael Chase⁵– sobre textos filosòfics d'autors grecs i llatins ho posen clarament de manifest. També les seves lectures, sàvis i exquisides, d'autors més contemporanis, com ara, entre d'altres, Wittgenstein, Nietzsche i Goethe⁶, ho subratllen a bastament. Així doncs és

---

¹ Pierre Hadot, *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens avec Jeannie Carlier et Arnold I. Davidson* (Itinéraires du savoir), París: Albin Michel 2001. La traducció en anglès porta per títol: *Present Alone is Our Happiness. Conversations with Jeannie Carlier and Arnold I. Davidson* (Translated by Marc Djaballah, Stanford, CA: Stanford University Press 2008). La segona edició d'aquesta traducció en anglès, que ara afegeix Michel Chase com a traductor, és del 2011, quan feia prop d'un any del decés del professor Pierre Hadot. El professor Arnold I. Davidson hi escriu un laudatori prefaci dedicat a l'esposa del professor Hadot, Ilsetraut Hadot, intitulat *Éloge: Pierre Hadot* (pp. ix-xiii).

² Pierre Hadot, «La philosophie comme manière de vivre», *Annuaire du Collège de France 1984-1985. Résumé des cours et travaux*, París: Les Presses du Palais Royal 1985, pp. 477-487 (actualment aquest text el podem trobar reproduït: *Exercices spirituels et philosophie antique* (Bibliothèque de «l'Évolution de l'Humanité», 41), París: Albin Michel 2002, [1993], pp. 289-304. En endavant citarem aquesta edició. El llibre anglès de Pierre Hadot, *Philosophy as a Way of Life. Spiritual Exercises from Socrates to Foucault*. Edited with an introduction by Arnold I. Davidson. Translated by Michael Chase, Oxford: Blackwell 1995, només conté alguns dels estudis del llibre *Exercices spirituels et philosophie antique* i n'hi afegeix d'altres. Per tal d'endinsar-se en l'estudi de Pierre Hadot resulta imprescindible l'excel·lent introducció d'Arnold I. Davidson, «Introduction: Pierre Hadot and the Spiritual Phenomenon of Ancient Philosophy», en Pierre Hadot, *Philosophy as a Way of Life*, pp. 1-45.

³ Cf. Antoni Bosch-Veciana, «In Memoriam». Pierre Hadot», *Comprendre xii*, 2010, pp. 5-8.

⁴ L'expressió «manière de vivre» de què se serveix Pierre Hadot (o, també, altres vegades: «genre de vie», «mode de vie», «forme de vie», «style de vie», etc.), que en el títol d'aquest curs del *Liceu Joan Maragall* s'enuncia com a «forma de vida», és traduïda, en les versions a altres llengües de l'obra de Pierre Hadot, com a «Way of Life», «Lebensform», «forma de vida» i «modo di vivere».

⁵ «The thought of Pierre Hadot is based on a lifetime's study of, and meditation upon, ancient Greek and Latin philosophical texts» (Michael Chase, «Translator's Note», en Pierre Hadot, *Philosophy as a Way of Life*, p. vi). El subratllat és nostre. Pierre Hadot parla en molts indrets de *méditation*.

⁶ Donem aquests autors per l'ordre cronològic per què Pierre Hadot n'ha publicat estudis a) sobre Wittgenstein: «Réflexions sur les limites du langage à propos du «Tractatus Logico-Philosophicus» de Wittgenstein», *Revue de Métaphysique et de Morale* 64/4, 1959, pp. 469-484; «Wittgenstein philosophe du langage-I», *Critique* 149, 1959, pp. 866-881; «Wittgenstein philosophe du langage-II», *Critique* 150, 1959, pp. 972-983; i «Jeux de langage et philosophie», *Revue de Métaphysique et de Morale* 67/3, 1962, pp. 330-343 [Aquests quatre textos esmentats conformen el llibre: *Wittgenstein et les limites du langage*. Suivi d'une lettre de G. E. M. Anscombe et de *Logique et littérature. Réflexions sur la signification*

ben significatiu que el Liceu Joan Maragall hagi volgut inaugurar un curs com aquest en diàleg amb el pensament de Pierre Hadot.

El nostre propòsit avui no és presentar de manera general la figura i l'obra de Pierre Hadot. Vam tenir oportunitat de fer-ho en una altra ocasió⁷. Avui pretenem endinsar-nos en la resposta que el mateix Pierre Hadot dóna a la pregunta que ell planteja com a fonamental i irrenunciable per a tothom qui es dediqui a la filosofia, això és: «qu'est-ce que philosopher?».

La pregunta del filòsof: «qu'est-ce que philosopher?»

Pierre Hadot no sols és tingut per un ftistoriador de la filosofia (grega i llatina, sobretot neoplatònica) sinó també per un filòsof. Els seus col- legues, els seus estudiants, els seus lectors i els qui més el coneixien, tots ells, amb els anys, així l'anaren considerant per causa del seu treball intel·lectual i de la seva manera de viure lligada amb la seva comprensió de la filosofia. A tall d'exemple, en les invitacions a la cerimònia de concessió del doctorat ftonoris causa que li fou atorgat per la Université Laval (Québec) al 27 de setembre del 2002⁸ i que ell rebé per raons d'edat –tenia ja vuitanta anys– i, sobretot, de salut a la seu de La Sorbona, es tractava el professor Pierre Hadot de pfti- losopfte. En la resposta que Pierre Hadot dirigí a la Présentation que el professor Jean-Marc Narbonne (Université Laval) féu d'ell en l'acte acadèmic, va agrair explícitament aquella distinció de pftilosopfte que es podia llegir en les invitacions i, delicadament, apuntà el sentit que ell mateix donava al terme pftilosopfte emprat en aquella distin- ció. En aquest sentit apuntat, Pierre Hadot recollia la comprensió del filosofar –del viure filosòficament– com una exercitació:

«Les invitations à la présente cérémonie me décrivent comme philosophe. J'en ai été tout rempli d'orgueil. Mais cette bouffée de vanité s'est rapidement dissipée. Je me suis vite souvenu de ce que Kant dit: «Le philosophe n'est qu'une idée. Peut-être pour- rons-nous jeter un regard vers ce modèle, l'imiter en quelques points, mais nous ne l'atteindrons jamais totalement. Un philo- sophe correspondant à ce modèle n'existe pas, pas plus qu'un vrai

---

de la forme littéraire chez Wittgenstein par Gottfried Gabriel (Bibliothèque d'histoire de la philosophie), París: J. Vrin 2004 (2006, 2a ed.); b) sobre Nietzsche: «Préface», en Ernst Bertram, Nietzsche: *Essai de mythologie*. Traduit de l'allemand sur la septième édition par Robert Pitrou. Préface de Pierre Hadot. París: Le Félin 2007 [1918] [el «Préface» de Pierre Hadot té el copyright del 1990]; i c) sobre Goethe: *N'oublie pas de vivre. Goethe et la tradition des exercices spirituels*, París: Albin Michel 2008.

⁷ Ara farà gairebé un any, el 25 de novembre del 2009, vam pronunciar la lliçó inaugural del curs 2009-2010 de la *Societat Catalana de Filosofia* (IEC) sobre el pensament de Pierre Hadot (cf. Antoni Bosch-Veciana, «Pierre Hadot, lector de l'antiguitat clàssica: la contemporaneïtat de la vida filosòfica», *Anuari de la Societat Catalana de Filosofia XXI*, 2010, pp. 7-46). En aquesta conferència tindrem present el contingut d'aquell text.

⁸ En el 1985 Pierre Hadot rebé un doctorat *honoris causa* per la Université de Neuchâtel. Al llarg de la seva vida el professor Pierre Hadot va rebre notables distincions.

chrétien n'existe réellement». Tout ce que nous pouvons faire c'est philosopher, c'est-à-dire nous exercer. Et d'ailleurs dans l'Antiquité, Épictète déjà avait déclaré de son côté: «Dis-toi chaque jour, non pas que tu es philosophe, mais que tu es un esclave en voie d'émancipation». Vous savez donc qui je suis réellement!»⁹.

En les darreres línies del Préface que Richard Goulet encomanà escriure al professor Pierre Hadot per al prestigiós i monumental Dictionnaire des Philosophes Antiques hi trobem formulada una exigència important que hauria de tenir sempre present l'historiador de la filosofia i que és consubstancial al treball d'historiador de la filosofia: prendre consciència del seu ser filòsof i, com a tal, plantejar-se ineluctablement a si mateix la qüestió fonamental: «Qu'est-ce que philosopher?»:

«C'est grâce à cette vaste enquête dont le présent rassemble les éléments et qui porte à la fois sur les écrits et sur la vie des philosophes que l'on parviendra peut-être à se faire une idée plus précise de ce que fut réellement la philosophie antique. Mais pour l'historien de la philosophie, la tâche ne sera pas terminée pour autant: ou plus exactement, il devra céder la place au philosophe, au philosophe qui doit toujours rester vivant dans l'historien de la philosophie. Cette tâche ultime consistera à se poser soi-même, avec une lucidité accrue, la question décisive: «Qu'est-ce que philosopher?»»¹⁰.

Com assenyala en l'Avant-Propos al seu llibre *Qu'est-ce que la philosophie antique?* (novembre del 1995), «on réfléchit assez rarement sur ce qu'est en elle-même la philosophie»¹¹. I hi afegeix, tot seguit: «Il est effectivement extrêmement difficile de la définir»¹². Feia quatre anys que havia estat publicat el llibre de Gilles Deleuze i Félix Guattari intitulat *Qu'est-ce que la philosophie?* (setembre del 1991)¹³, envers el qual Pierre Hadot mostrà el seu distanciament, tant pel que fa a

---

⁹ Pierre Hadot, «Réponse de Monsieur Pierre Hadot», en Jean-Marc Narbonne et Paul-Hubert Poirier (sous la direction de), *Gnose et philosophie. Études en hommage à Pierre Hadot*, Paris-Québec: Vrin-Presses de l'Université de Laval 2009, p. 13. El text de Kant que cita en aquest fragment ja l'havia citat Pierre Hadot a la seva *Communication au Collège de France*, al 1993 (publicada com: «Mes livres et mes recherches», en: Pierre Hadot, *Exercices spirituels et philosophie antique*, p. 375).

¹⁰ Pierre Hadot, «Préface», en *Dictionnaire des Philosophes Antiques*. Publié sous la direction de Richard Goulet avec une Préface de Pierre Hadot, Paris: CNRS 1994, p. 16.

¹¹ Pierre Hadot, «Avant-Propos», en Pierre Hadot, *Qu'est-ce que la philosophie antique?* (Folio Essais, 280), Paris: Gallimard 1995, p. 15. El mateix autor ens remet a l'*Historisches Wörterbuch der Philosophie* (t.7 [P-Q], Basel: Schwabe Verlag 1989, cols. 572-927) a fi de poder resseguir els més importants estudis sobre la definició de la filosofia, d'ençà l'antiguitat i fins a l'actualitat.

¹² Hadot, *Ibidem*.

¹³ les Deleuze et Félix Guattari, *Qu'est-ce que la philosophie?* (Critique), Paris: Les éditions de Minuit 1991.

l'esperit com pel que fa al mètode¹⁴. Per contra, Pierre Hadot ens fa notar la seva benvolença per a l'obra d'Alexis Philonenko, *Qu'est-ce que la philosophie? Kant et Fichte*, apareguda pel març del 1991, en la qual, a través de la correspondència de Fichte i de Kant, es planteja el problema de la filosofia en ella mateixa, és a dir el problema fonamental de saber què és la filosofia, un problema que es percep fins i tot com angoixant¹⁵.

Precisament quan Pierre Hadot escriu, en el Préface al Dictionnaire des Philosophes Antiques, que el filòsof ha de continuar viu en l'historiador de la filosofia, allò que vol dir és, sobretot, que en el seu treball d'historiador hauria de procurar reviure en ell mateix el doble pol de l'itinerari filosòfic que haurà anat veient en cada un dels autors estudiats, és a dir: que l'historiador de la filosofia hauria de fer experiència de la paradoxal articulació entre el pensament (discurs filosòfic) i la vida (opció de vida). Això suposa, doncs, prendre consciència que «le principal problème qui se pose au philosophe, c'est finalement de savoir ce que c'est que philosopher»¹⁶.

I hi afegeix:

«C'est une question toujours renouvelée, que le philosophe pourra se poser en lisant Platon, Aristote, Plotin, Spinoza ou Kant. L'histoire de la philosophie lui procurera alors un vaste champ d'expériences pour orienter sa pensée et sa vie»¹⁷.

El professor Hadot ens parla de la seva experiència filosòfica primera en relació a dues vivències que va tenir de ben jove i que l'han dominat al llarg de la seva vida: l'una, caminant al vespre pel carrer del seu poble, Reims, de retorn a casa; l'altra, a la finestra de l'habitació de casa seva. En ambdues ocasions restà encisat per la contemplació de les estrelles brillant en la immensitat del cel. L'envaí una angoixa terrible però, alhora, deliciosa i experimentà un sentiment de presència del món (del Tot) i d'ell mateix en el món (en el Tot)¹⁸. Aquest sentiment de pertinença al Tot més endavant el llegí com a «sentiment oceànic» (Romain Rolland)¹⁹ o com a

---

¹⁴ Cf. Hadot, *Qu'est-ce que la philosophie antique?*, p. 15, n. 1. L'obra de Deleuze i Guattari manté que la filosofia no és ni contemplació, ni reflexió, ni tan sols comunicació, sinó que la filosofia és pròpiament l'activitat creadora dels conceptes.

¹⁵ Alexis Philonenko, *Qu'est-ce que la philosophie? Kant et Fichte* (Pre-Textes), París: Vrin 1991. Cf. Cf. Hadot, *Ibidem*.

¹⁶ Hadot, *La philosophie comme manière de vivre*. Entretiens, p. 226.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Vegeu l'explicació i la interpretació d'aquesta «experiència filosòfica primera» en: *Ibidem*, p. 23 i ss. En una entrevista concedida l'any 2008 a Martin Legros per a *Philosophie Magazine*, Pierre Hadot es referia a aquelles experiències primeres així amb aquesta frase: «Face au ciel étoilé, j'ai vraiment éprouvé le sentiment brut de mon existence» (*Philosophie Magazine* 21, juillet-août 2008, p. 55).

¹⁹En una carta de Romain Rolland a Sigmund Freud, datada a 5 de desembre del 1927, Rolland escriu: «Votre analyse des religions est juste. Mais j'aurais aimé vous voir faire l'analyse du sentiment spontané, ou plus exactement de la sensation religieuse, qui est toute

«mística salvatge» (Michel Hulin)²⁰. També se sentí ben proper a aquelles paraules de Sèneca quan, en una de les Lletres a Lucili (vii, 66, 6), deia: «toti se inserens mundo», «immergint-se un hom mateix en la totalitat del món»²¹. Les Pensées de Pascal, que Hadot havia llegit de ben jove, l'acompanyaren en les seves vivències, sobretot aquella expressió immensa: «le silence éternel des espaces infinis m'effraie» (Pensées 206)²².

Aquella experiència de plenitud primerenca, que mantingué al llarg de la seva vida (per exemple, contemplant el cel estrellat des de la seva habitació del Seminari Major de Reims; contemplant els Alps des del llac Lemán; o, fins i tot, contemplant-los davant del llac Major, a Ascona), li féu comprendre més endavant el seu esperit de filòsof:

«Je crois²³ que je suis philosophe depuis ce temps-là, si l'on entend par philosophie cette conscience de l'existence, de l'être-au-monde»²⁴.

---

différente des religions proprement dites [...] le fait simple et direct de la *sensation de l'Éternel* (qui peut très bien n'être pas éternel, mais simplement sans bornes perceptibles et comme océanique [...] je suis moi-même familier avec cette sensation. Tout au long de ma vie, elle ne m'a jamais manqué» (carta citada en la tesi de doctorat de Colette Cornubert, Freud et Romain Rolland. Essai sur la découverte de la pensée psychanalytique par quelques écrivains français. Thèse de doctorat en médecine, n° 453, Paris 1966, p. 25). El terme «oceànic» de Rolland està inspirat en Spinoza, autor que també ressona igualment en Freud (cf. Henry Vermorel, «Présence de Spinoza dans les échanges entre Romain Rolland et Sigmund Freud» [Conférence prononcée à Paris en Sorbonne salle Louis Liard, le 31 mai 2007], en: *Étude rollandienne* 18, 2007, pp. 5 i ss.). Vegeu també l'estudi de Roger Dadoun, «Rolland, Freud et la sensation océanique», *Revue d'histoire littéraire de la France* 76, 1976, pp. 936-946. Sigmund Freud, en el primer apartat de la seva obra *Unbehagen in der Kultur*, es refereix, sense anomenar-lo (i tan sols dir que en la correspondència «es declara amic seu»), a Romain Rolland i a la «sensació d'Eternitat» («*Empfindung der Ewigkeit*») i al «sentiment oceànic» («*ozeanische Gefühl*») (cf. Sigmund Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag 1930, p. 6). Freud, en el mateix lloc, diu que ell no acaba de descobrir en si mateix aquest sentiment oceànic (cf. *Ibidem*).

²⁰ Cf. Michel Hulin, *La mystique sauvage. Aux antipodes de l'esprit* (Quadrige. Essais débats), Paris: PUF 2008 [1993 1r. éd.].

²¹ Cf. Hadot, *La philosophie comme manière de vivre*. Entretiens, p. 28.

²² Donem la numeració de l'edició de Léon Brunschvicg (1897). En l'edició de Jacques Chevalier (1954) correspon al 91; i, en la de Louis Lafuma (1963), al 201. En relació al silenci dels espais infinits es pot llegir igualment *Pensées* 205 (Chevalier 88; Lafuma 68).

²³ Aquest «je crois» cal entendre'l com «je crois aujourd'hui», en *el present mateix de l'entrevista* amb Jeannie Carlier (2001). Això ho confirma la resposta de Pierre Hadot a Martin Legros en l'entrevista esmentada (en la nota 18): «Même si je ne me suis pas vraiment rendu compte sur le coup de la portée de l'événement, je l'ai vécu comme une découverte» (*Philosophie Magazine*, p. 55).

²⁴ Hadot, *La philosophie comme manière de vivre*. Entretiens, p. 23.

Aquesta consciència de l'existència –que d'una manera tan viva no- més es produí en ell ocasionalment–²⁵ no és una consciència que en ell desvetllés tan sols un element de pau i goig davant l'espectacle fascinant de la Natura sinó que igualment li causà un estat de terror i el feia conscient de la dificultat que el viure quotidià comportava:

«c'est une expérience à la fois terrifiante et délicate [...] le sentiment pur de l'existence est pour moi, comme pour Rousseau, un sentiment de paix et de contentement. Ce qui compte, c'est le contact avec la Nature, la présence du monde, les étoiles. Mais je ne me fais pas l'illusion: la lutte pour la vie, qui est en quelque sorte le moteur de l'existence, est atroce d'un point de vue humain. Je parlerais donc plutôt de terreur et d'émerveillement»²⁶.

Company inseparable d'aquesta consciència vivíssima de la pròpia existència ha estat, en ell, el treball intel·lectual que, d'una manera rigorosa i incessant, dugué a terme durant tota la seva vida. D'aquest treball intel·lectual, en el qual s'exercità de ben jove, en són rellevants alguns detalls que ens fan comprendre la seva manera d'entendre la filosofia.

Certament, el professor Hadot reconeix explícitament haver estat influenciat, ja d'ençà de quinze/setze anys d'edat i de manera considerable, pel pensament bergsonià.

A tall d'exemple: el tema escollit de cara a la dissertació de batxillerat (en el 1939, a disset anys) fou aquella frase de Bergson, que es féu en ell ben viva:

«La philosophie n'est pas une construction de système, mais la résolution une fois prise de regarder naïvement en soi et autour de soi»²⁷.

També de Merleau-Ponty, filòsof de la percepció, hereu de Bergson, n'interioritzà la fórmula:

«la philosophie consiste à apprendre à voir le monde»²⁸.

La resposta de Pierre Hadot a la pregunta «qu'est-ce que philosopher?». Les nocions de «conversió», «manera de viure» i «exercici espiritual».

Hom es mostra filòsof, més que res, no solament en el fet de veure la necessitat i la urgència sempre presents de plantejar-se a fons la pregunta

---

²⁵ «D'une côté, il y a la vie quotidienne que nous vivons dans une semi-conscience grâce à nos habitudes; de l'autre, il y a ces moments et ces états privilégiés où nous vivons et percevons les choses de manière très intense» (*Philosophie Magazine*, p. 55).

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Hadot, *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens*, p. 29.

²⁸ Aquest text de Merleau-Ponty el trobem en *l'Avant-Propos* del seu interessant llibre sobre la *Phénoménologie de la perception* (París: Gallimard 1945). Vegem-lo en el seu context: «Le monde et la raison ne font pas problème; disons, si l'on veut, qu'ils sont mystérieux, mais ce mystère les définit, il ne saurait être question de le dissiper par quelque «solution», il est en deçà des solutions. La vraie philosophie est de apprendre à voir le monde» (Merleau-Ponty, *Ibidem*, p. xvi).

«qu'est-ce que philosopher?» sinó, sobretot, en el fet mateix de plantejar-se radicalment aquesta pregunta. I indiscutiblement cal afegir que el filòsof treballa sense parar per tal de formular millor aquesta pregunta o per tal d'assajar-ne alguna resposta (amb tots els matisos plurals que calguin) i, sobretot, el filòsof treballa –més encara: es treballa a si mateix– per tal de mostrar el lligam potent entre la filosofia i la vida, sense confondre mai, tanmateix, els conceptes i la vida²⁹.

Pierre Hadot, a través de les seves vivències oceàniques, tingudes al llarg de la vida, i de les seves lectures i del seu estudi ininterromputs, anà afaïçonant una resposta matisada a aquella pregunta («qu'est-ce que philosopher?») que comprenia com decisiva i irrenunciable en qualsevol present.

Si resseguíssim la seva biografia i el seu itinerari espiritual i intel·lectual³⁰ ens adonaríem del seu delicat treball de resposta a aquesta qüestió filosòfica crucial.

Els qui han estat més propers a ell (la seva esposa Ilsetraut, els seus col·legues, els seus alumnes, els seus amics, etc.) han pogut gaudir de la seva bonhomia i delicadesa així com de la finor del seu treball intel·lectual³¹ i han estat, de ben segur,

---

²⁹ Roger-Pol Droit, en la necrologia de Pierre Hadot a *Le Monde* (28-04-2010), va escriure: «Le génie de Pierre Hadot fut au contraire de ne jamais confondre les concepts et les temps de la vie, mais de souligner sans cesse leur difficile interaction, en rappelant continûment les allers-retours nécessaires d'un registre à l'autre». Llegim en Hadot, *Qu'est-ce que la philosophie antique?*, p. 21: «Il ne s'agit pas d'opposer et de séparer d'une part la philosophie comme mode de vie et d'autre part un discours philosophique qui serait en quelque sorte extérieur à la philosophie. Bien au contraire, il s'agit de montrer que le discours philosophique fait partie du mode de vie. Mais en revanche, il faut reconnaître que le choix de vie du philosophe détermine son discours. Cela revient à dire que l'on ne peut considérer les discours philosophiques comme des réalités qui existeraient en elles-mêmes et pour elles-mêmes, et en étudier la structure indépendamment du philosophe qui les a développés».

³⁰ Cf. Bosch-Veciana, «Pierre Hadot, lector de l'antiguitat clàssica», pp. 19-27.

³¹ La bonhomia, la delicadesa i el treball intel·lectual exigent i rigorós els remarcaren totes les necrologies de Pierre Hadot i fins i tot alguns textos que, amb posterioritat a la seva mort, han estat escrits tenint-los, a ell, l'home, i la seva obra, ben presents. En aquest sentit, no volem estar-nos d'esmentar alguns d'aquests textos, sobretot els referents a la seva gran humanitat: a) el de Roger-Pol Droit, que escriví per a *Le Monde* una necrologia (cf. nota 29) de la qual voldríem subratllar aquestes paraules dedicades a Pierre Hadot: «Sa vertu fut de refuser d'être un gourou: «*J'ai toujours pensé que mon rôle n'était pas de dire ce qu'il convient de faire*», confiait-il dans l'une de ses dernières interviews. Il lui suffisait d'avoir la science limpide. [...] Conforme à sa pensée, cette sobriété [*l'élégance d'une plume absolument sobre*] se retrouvait évidemment dans son existence quotidienne, traversée de joies intenses parce qu'élémentaires. Malgré cela, Pierre Hadot n'aimait pas qu'on parle de lui comme d'un sage. C'est sans doute le seul point sur lequel il avait tort»; b) un de ben remarcable i extens, de Michael Chase, compost de dues parts (*Remembering Pierre Hadot I [28 april 2010] i II [29 april 2010]*), per al Harvard University Press Blog, on, especialment en la II Part (que recorda la seva relació personal amb el professor Hadot), fa referència a la seva humanitat, amb detalls ben afables: «What I remember most about Pierre Hadot was his simplicity. Although he had reached the highest echelons of the hierarchical French academic scheme, he never let it go to his head [...] Yet he also spent a good deal of his life as an administrator,

testimonis d'un itinerari de recerca matisada a aquesta pregunta que ell es prenía com la pregunta més seriosa per a un fistoriador de la filosofia, a qui cal sempre desvetllar l'esperit de filòsof.

De Pierre Hadot tenim la sort de disposar de textos seus (converses, introduccions, etc.) en els quals, amb voluntat hermeneu- ticodidàctica, se'ns donen dades biogràfiques i del seu itinerari intel·lectual que ens mostren de quina manera en ell s'entrellaça- ven vida i conceptes³². Gràcies a aquests textos podem arribar a

---

particularly at the EPHE, where he showed himself to be a tough and uncompromising negotiator, especially when questions of principle were at stake.[...] Over the years, my wife and I enjoyed the Hadots' hospitality on many occasions, often at their home in Limours, a suburb some twenty miles south of Paris, where he was very proud of his well-kept garden and loved to go for walks in the neighboring woods. [...] In every circumstance, he was the same: simple, unpretentious, with a mischievous gleam in his eye. Seldom has a man worn his erudition more lightly. Seldom, as well, has a man practiced so well what he preached. Although he won numerous awards and distinctions, he never discussed them in any tone other than that of self-deprecating humor. [...] Pierre Hadot, like Plotinus, he was always available to himself, but above all to others. [...] He held out for two hours, answering questions from the audience — something he always disliked, convinced that he was not sufficiently eloquent in unrehearsed repartee— and seeming to regain strength as the evening progressed. [...] Pierre Hadot was a man almost destitute of personal vanity, but if there was one thing he was proud of it was not the multiple honors he received throughout his career, but the effect he had on the average reader»

(Michael Chase, *Remembering Pierre Hadot II* [en línia],

http://harvardpress.typepad.com/hup_publicity/2010/04/rememberingpierre-hadot

part-2.html [Consulta: 30 d'abril del 2010]);

i c) el nostre *In Memoriam* que li dedicàrem a *Comprendre*, en el qual vam escriure, tot rememorant la relació que en els darrers anys de la seva vida vàrem tenir el goig de mantenir personalment amb ell: «l'amabilitat extrema en el tracte personal constituïen l'eix d'una vida de salut delicada però incansable en el treball i en la dedicació als altres, amb qui compartia el goig de la vida mateixa, sense defugir mai els encàrrecs que li era possible de dur a terme, sobretot si podien ajudar a construir pensament i a forjar vida. Sempre tenia als llavis tocs d'humor saludables. En ell, pensament i vida s'entrellaçaven serenament. [...] Amb Pierre Hadot la filosofia no és una qüestió secundària sinó la qüestió central que permetrà als homes i a les dones, del nostre present i de tot present, de viure amb una mirada nova i una exigència de transformació profunda» (Bosch-Veciana, «*In Memoriam*», p. 7-8). Richard Goulet, director del *Dictionnaire des philosophes antiques*, escriu en l'Avant-Propos del vè volum, publicat recentment i dedicat a la memòria de Pierre Hadot, entre d'altres, aquestes paraules: «Il fut, grâce à son enseignement à l'École Pratique des Hautes Études, l'un des principales sources d'inspiration de l'entreprise du Dictionnaire des philosophes antiques. [...] Sa bonté, sa simplicité, sa sérénité et aussi son humour, lui ont valu l'amitié de nombreux universitaires et chercheurs du monde entier. La maison de Limours et son splendide jardin ont accueilli d'innombrables collègues et étudiants, et ont été le lieu de fructueux échanges» (Richard Goulet, «*Avant-Propos*», en Richard Goulet (sous la direction de), *Dictionnaire des Philosophes Antiques*. vè. De Paccius à Rutilius Rufus, París: CNRS 2012, p. 8).

³² Tot i tenir ben present que és al llarg de la seva obra, que podem llegir aquest desenvolupament al qual ens referim, voldríem esmentar ací, per ordre cronològic de publicació, aquells textos, alguns dels quals ja citats, que ens permeten seguir l'itinerari de Pierre Hadot guiats per ell mateix. Els més significatius són els següents: «*Patristique latine*», en Pierre Hadot, *Études de patristique et d'histoire des concepts* (L'Âne d'Or), París: Les Belles Lettres 2010, pp. 27-36 (on exposa resumidament la seva recerca feta en els

fer un seguiment suficientment fidel del desenvolupament de la resposta que Pierre Hadot va anar donant al llarg de la seva vida intel·lectual a la pregunta decisiva: «qu'est-ce que philosopher?». Ací i per raons d'espai, ens proposem tenir present, d'una manera sumària, allò que ens refereixen alguns d'aquests textos, almenys allò que ens brinden aquells que considerem els més rellevants en l'àmbit d'aquesta temàtica que ens ocupa. Vegem-los.

Adrecem-nos, abans que res, al text de la comunicació que Pierre Hadot va llegir al Collège de France el 1993, intitulada *Mes livres et mes recherches*. A l'inici mateix³³ hi recordava, sobretot per a aquells qui la desconeixien, la seva activitat literària o científica, l'activitat que abraçava el període 1960-1992, és a dir d'ençà els estudis³⁴ sobre Victorinus (1960)³⁵, Porfiri i Victorinus (1968)³⁶, Ambròs

---

curiosos 1965-1966, 1966-1967 i 1967- 1968. L'article aparegué per primera vegada dins: *Problèmes et méthodes d'histoire des religions. Mélanges publiés par la section des sciences religieuses à l'occasion du centenaire de l'École Pratique des Hautes Études*, París: Presses Universitaires de France 1968, pp. 211-219); «Comptes rendus des conférences données à l'École Pratique des Hautes Études de 1964 à 1980s», en Pierre Hadot, *Études de patristique et d'histoire des concepts* (L'Âne d'Or), París: Les Belles Lettres 2010, pp. 67-167; *Titres et travaux de Pierre Hadot*. Edició privada. París: Collège de France 1981, pp. 1-30; «La philosophie comme manière de vivre», *Annuaire du Collège de France* 1984-1985, pp. 477-487 (actualment aquest text el podem trobar reproduït en: *Exercices spirituels et philosophie antique*, pp. 289-311); «Postface à la seconde édition 1987», en: Pierre Hadot, *Exercices spirituels et philosophie antique*, pp. 313-319; «Avant-propos à l'édition de 1993», en: Pierre Hadot, *Exercices spirituels et philosophie antique*, pp. 15-16; «Mes livres et mes recherches», en : Pierre Hadot, *Exercices spirituels et philosophie antique*, pp. 367-376; Michel Chase, «Postscript: An Interview with Pierre Hadot», en: Pierre Hadot, *Philosophy as a Way of Life* [1995], pp. 277-286; «Introduction», en: Pierre Hadot, *Plotin, Porphyre. Études néoplatoniciennes* (L'Âne d'Or), París: Les Belles Lettres 1999, pp. 7-24; *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens* [2001]; Pierre Hadot et Arnold I. Davidson, «L'enseignement des antiques, l'enseignement des modernes. Entretien entre Pierre Hadot et Arnold I. Davidson. École normale supérieure, 1er juin 2007», en: Arnold I. Davidson et Frédéric Worms (sous la direction de), *L'enseignement des antiques, l'enseignement des modernes* (Les rencontres de Normale Sup'), París: Éditions rue d'Ulm 2010, pp. 17-34; Martin Legros, «Pierre Hadot: «Face au ciel étoilé, j'ai vraiment éprouvé le sentiment brut de mon existence»», *Philosophie Magazine*, pp. 55-56. Luc Brisson i Michael Chase han escrit un excel·lent resum de la biografia i l'itinerari intel·lectuals de Pierre Hadot (cf. Luc Brisson and Michael Chase, «Behind the Veil. In memory of Pierre Hadot», *Common Knowledge* 17/3, 2011, pp. 433-440.

³³ Cf. Hadot, *Mes livres et mes recherches*, p. 36

³⁴ Pierre Hadot tan sols parlava ací dels seus llibres, no pas dels seus molts articles.

³⁵ Marius Victorinus, *Traité théologique sur la Trinité*, 2 vols., (Sources Chrétiennes, 68 i 69). Texte établi par Paul Henry. Introduction, traduction et notes par Pierre Hadot, París: Du Cerf 1960; Marius Victorinus, *Christlicher Platonismus. Die theologischen Schriften des Marius Victorinus*. Übersetzung von Pierre Hadot und Ursula Brenke. Eingeleitet und erläutert von Pierre Hadot, Zürich: Artemis 1967.

³⁶ Pierre Hadot, *Porphyre et Victorinus*. 2 vols., París: Études Augustiniennes 1968. Es tracta de la seva tesi de doctorat.

(1977)³⁷ i Plotí (1963, 1988, 1990)³⁸ fins a la publicació d'un recull d'estudis intitulat *Exercices spirituels et philosophie antique* (1981)³⁹ i la publicació del llibre que porta per títol *La Citadelle intérieure*, dedicat a les *Pensées* de Marc Aureli (1992)⁴⁰. El professor Hadot manifestà que creia que el Collège de France el va convidar a llegir aquesta comunicació precisament a causa d'aquestes dues darreres obres esmentades, en el sentit que, en aquestes dues obres...

...«on y trouve exprimée une certaine conception de la philosophie antique et esquissée aussi une certaine conception de la philosophie en général. Pour le dire en un mot, on y trouve l'idée que la philosophie doit se définir comme un «exercice spirituel»»⁴¹.

En *Mes livres et mes recherches*, la comprensió de la filosofia com una «manera de viure» i el plantejament de la noció d'«exercicis espi- rituals» se'ns mostren com nocions força reposades i ja adoptades com nocions clau, sobretot referides al pensament de l'antiguitat⁴².

Són nocions que expressen relació al millorament i a la transfor- mació de la vida del deixeble, d'aquell qui s'adreça a una escola filosòfica per tal precisament d'aprendre-hi a viure. Resulta prou eloqüent aquest fragment:

---

³⁷ Ambroise de Milan, *Apologie de David*, (Sources Chrétiennes, 239). Introduction, texte latin, notes et index par Pierre Hadot, París: Du Cerf 1977.

³⁸ Pierre Hadot, *Plotin ou la simplicité du regard*, París: Plon 1963 (2a. ed., París: Études augustiniennes 1973; actualment en la col·lecció «Folio Essais, 302», París: Gallimard 1997, i edicions posteriors); Plotin, *Traité 38 VI, 7*, (Les Écrits de Plotin), Introduction, traduction, commentaire et notes par Pierre Hadot, París: Du Cerf 1988; i Plotin, *Traité 50 III, 5*, (Les Écrits de Plotin), Introduction, traduction, commentaire et notes par Pierre Hadot, París: Du Cerf 1990.

³⁹ Cf. la referència bibliogràfica completa a la nota 2.

⁴⁰ Pierre Hadot, *La Citadelle intérieure. Introduction aux Pensées de Marc Aurèle*, París: Fayard 1992 (2a. ed.; 1997; posteriors edicions [1a. 2005; 2a. 2007] en la col·lecció «Le Livre de Poche, 481» de Fayard). L'edició de Marc Aureli per a Les Belles Lettres ha estat introduïda per Pierre Hadot (cf. Marc Aurèle *Écrits pour lui-même* (Collection des universités de France. Série grecque, 388). Tome I. Introduction générale. Livre I. Texte établi et traduit par Pierre Hadot, avec la collaboration de Concetta Luna, París: Les Belles Lettres 1998 [2e tirage: 2002]).

⁴¹ Hadot, *Mes livres et mes recherches*, p. 367.

⁴² Cf. l'excel·lent i voluminós llibre, extraordinàriament documentat, de Sergi Grau i Guijarro, *La imatge del filòsof i de l'activitat filosòfica a la Grècia antiga: Anàlisi dels tòpics biogràfics* presents a les Vides i doctrines dels filòsofs més il·lustres de Diògenes Laerci (Cum Laude, 2), Barcelona: PPU-Món Juïc Institut d'Estudis 2009, esp. Les pp. 169-175, on trobem un apartat intitulat «La filosofia és una forma de vida, no pas una adhesió intel·lectual». Aquest llibre és la tesi de doctorat de l'autor, dirigida sota el mestratge erudit del Dr. Jaume Pòrtulas. Entre moltes temàtiques que hi són abordades, s'exposa i valora l'obra del professor Pierre Hadot de manera ben equànime.

«L'école philosophique impose donc un mode de vie à ses membres, un mode de vie qui engage toute l'existence. Et ce mode de vie consiste en certains démarches, que l'on peut appeler précisément des exercices spirituels, c'est-à-dire des pratiques destinées à la modification de soi, à l'amélioration, à la transformation de soi. [...] La philosophie était pour eux un acte unique, une attitude quotidienne constante, non pas la sagesse parfaite, mais un exercice en vue de la sagesse. [...] Le philosophe se considère comme philosophe non pas parce qu'il développe un discours philosophique, mais parce qu'il vit philosophiquement»⁴³.

Segons ell mateix explica en aquella comunicació, la importància de la noció d'«exercici espiritual» la veié a partir del seu contacte amb l'obra de Wittgenstein, en els anys 1959-1960⁴⁴. Efectivament, en l'article sobre Wittgenstein, que aparegué al 1962, intitulat «Jeux de langage et philosophie», Pierre Hadot, d'una manera lúcida, escriu :

«Nous philosophons dans «un» langage tout simplement parce que nous ensons dans une langue. [...] Nous philosophons dans un jeu de langage, c'est-à-dire pour reprendre l'expression de Wittgenstein, dans une attitude et une forme de vie qui donne sens à notre parole. [...] Il faut aussi, je pense, rompre avec l'idée que le langage philosophique fonctionnerait d'une manière uniforme. Le philosophe est toujours dans un certain jeu de langage, c'est-à-dire dans une certaine attitude, dans une certaine forme de vie, et il est impossible de donner un sens aux thèses des philosophes sans les situer dans leur jeu de langage. [...] La parole s'adresse à un auditoire concret. Le discours philosophique [*dans la philosophie antique*] s'adresse presque toujours au groupe d'auditeurs qui constitue l'école, et il est destiné surtout à placer les auditeurs dans un certain style de vie [...] pour les Anciens, les «dogmes» n'étaient qu'un des aspects secondaires de la philosophie»⁴⁵.

La noció d'«exercici espiritual» –ens diu Pierre Hadot–⁴⁶ sorgí en ell en diàleg amb Wittgenstein, és a dir en el fet de comprendre la filosofia (antiga) com una «foma de vida», com un «estil de vida», la qual cosa suposa, doncs, comprendre-la com un «exercici espiritual», això és, «comme effort de modification et de transformation de soi»⁴⁷.

La sensibilitat que Pierre Hadot manifestà pel llenguatge filosòfic –i que va ben disposar-lo a llegir receptivament Wittgenstein (i a introduir-lo a França)⁴⁸ i

---

⁴³ *Ibidem*, p. 370.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 368.

⁴⁵ Hadot, «Jeux de langage et philosophie», pp. 94, 97, 98-100.

⁴⁶ *Mes livres et mes recherches*, p. 368.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Pierre Hadot fou un dels primers a parlar de Wittgenstein a França. Cf. Hadot, *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens*, p. 61-62 i Hadot, «Préface», en: Hadot, *Wittgenstein et les limites du langage*, p. 11-12.

igualmente va disposar-lo a la com- prensió de la filosofia com una «manera de viure»– va ser el fet de trobar incoherències i, fins i tot, contradiccions en els textos filosò- fics que estudiava⁴⁹. Resoldre-les objectivament, és a dir compren- dre el sentit de cada text⁵⁰, atenent-ne el text i el context⁵¹, dema- nava l'esforç de no deixar-se portar pels propis prejudicis sinó de superar-los amb un treball d'objectivitat, la qual cosa suposava un «exercici spirituel de détachement de soi- même»⁵². Això demana- va un mètode rigorós⁵³ que ell mateix seguí de manera disciplinada i fou per a ell un veritable «exercici espiritual». En aquest «exercici espiritual» d'interpretació de textos (de filosofia antiga, sobretot neoplatònica) va anar percebent com «la philosophie antique est plus une exercice pédagogique et

---

⁴⁹ El professor Hadot se serveix sovint del mot *contresens* per a referir-se a aquestes incoherències i contradiccions que afecten el sentit d'un text i, sovint, són llegides sense ser contextualitzades, distorsionant, així, el sentit veritable d'aquests *contresens* (i, en conseqüència, del mateix text). Cf. Pierre Hadot, «Philosophie, exégèse et contresens», en: Hadot, *Études de Philosophie Ancienne* (L'Âne d'Or), París: Les Belles Lettres 1998, pp. 3-11. Pierre Hadot ha tractat molt sovint al llarg de la seva obra aquesta problemàtica.

⁵⁰ Pierre Hadot ha escrit que quan s'interpreta una obra de l'antiguitat sempre cal «soigneusement distinguer ce que l'auteur doit dire, ce que l'auteur peut dire, ce que l'auteur veut dire» (Hadot, *Titres et travaux*, p. 12; i, en general, tot l'apartat intitulat *Réflexions méthodologiques*, pp. 11-14).

⁵¹ L'atenció al text porta Pierre Hadot a mostrar el text al lector (i la seva interpretació). Les obres de Pierre Hadot estan plenes de fragments de textos dels autors que estudia perquè el lector pugui fer-se càrrec de com és la interpretació que ell fa respecte al text: doncs, no n'és, la seva, una lectura extratextual. És del tot eloqüent un fragment de Pierre Hadot, l'únic fragment de la seva obra en el qual se serveix de l'expressió «je déteste». Metodològicament és de gran importància. Ens referim al següent: «Je déteste ces monographies qui, au lieu de donner la parole à l'auteur et de rester près du texte, s'engagent dans des élucubrations obscures qui prétendent réaliser un décodage et révéler le non-dit du penseur, sans que le lecteur ait la moindre idée de ce que ce penseur a réellement «dit». Une telle méthode permet malheureusement toutes les déformations, tous les gauchissements, tous les «coups de pouce». Notre époque est captivante pour bien des raisons, mais, trop souvent, on pourrait la définir, au point de vue philosophique Traduit de l'allemand sur la septième édition par Robert Pitrou. Préface de Pierre Hadot. París: Le Félin 2007 [1918] [el «Préface» de Pierre Hadot té el copyright del 1990]); i c) sobre Goethe: *N'oublie pas de vivre. Goethe et la tradition des exercices spirituels*, París: Albin Michel 2008.

⁵² Hadot, *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens*, p. 113.

⁵³ Es tracta del mètode conegut com «recherche des sources» (Quellenforschung). Pierre Hadot es posiciona en relació a les bondats d'aquest mètode, malgrat no n'ignora les crítiques, en les primeres pàgines del primer volum de la seva tesi doctoral. Cf. Hadot, *Porphyre et Victorinus*. vol. i, pp. 31-39. A més, cal també tenir ben present allò que el professor Hadot ha escrit, en contra de Nietzsche (i d'altres), a propòsit del sentit d'un text. Segons ell, un text no tolera innombrables exegesis sinó només les que una exegesi fonamentada en la «recherche des sources» possibilita. Hadot sosté que «les pratiques de l'interprétation [...] sous l'influence de Nietzsche, de George, de Heidegger, de Gadamer [...] on abouti à de véritables aberrations» (cf. Hadot, «Préface» (1990), en: d'Ernst Bertram, Nietzsche: *Essai de mythologie*, p. 33 (cf. *ibidem*, pp. 30-34). Vegeu, també: Hadot, «Introduction», en: Hadot, *Plotin, Porphyre*, pp. 12-15.

intellectuel qu'une construction systématique»⁵⁴, mostrant el pòsit que hi havien deixat les lectures de Henri Bergson, d'ençà dels disset anys.

Cal tenir ben present que, tot i que en aquella comunicació al *Collège de France* Pierre Hadot només parlava dels llibres que ell havia publicat fins al 1992, en l'any 1953, a l'agost, havia assistit a l'XIè *Congrès International de Philosophie*, a Brusselles, on llegí un text intitulat «*Epistrophè et metanoia* dans l'histoire de la philosophie». Feia gairebé quaranta anys. Aquest text tingué una extraordinària acollida internacional. No sols es publicà a les Actes del Congrès de Brusselles, sinó que també es publicà a diccionaris de gran prestigi, en l'entrada «*Conversió*»⁵⁵. Quan assistí al Congrès de Brusselles, Pierre Hadot tenia trenta-un anys⁵⁶. Precisament en aquest text del 1953, on es formula una distinció entre *epistrophè* (retorn a la naturalesa original de l'home a través d'un capgirament radical de la situació en la qual viu, és a dir, una «conversion-retour») i *metanoia* (capgirament profund de tot l'ésser humà, és a dir, una «conversion-mutation»; terme més usat en els textos bíblics)⁵⁷, hi podem llegir *in nuce*, en la noció (filosòfica) de «conversió»,

---

⁵⁴ *Mes livres et mes recherches*, p. 369.

⁵⁵ Pierre Hadot, «*Epistrophè et metanoia* dans l'histoire de la philosophie», *Actes du XIè Congrès International de Philosophie*, Bruxelles, 20-26 août 1953, Louvain-Amsterdam: Nauwelaerts 1953, t. xii, pp. 31-36 (reimprès en l'article «*Conversion*», *Encyclopaedia Universalis*, París: Encyclopaedia Universalis France 1968, t. iv, pp. 979-981, en l'article «*Conversion*», en: Joachim Ritter et al. (Hrsg.), *Historisches Wörterbuch de Philosophie*, Basel: Schwabe Verlag 1971, t. i, cols. 1033-1036, i publicat en la primera edició [1993] dels *Exercices spirituels et philosophie antique*, pp. 175-182; actualment es troba en la darrera edició francesa [2002, édition en format de poche, revue et augmentée] dels *Exercices spirituels et philosophie antique*, pp. 223-235).

⁵⁶ Entre els anys 1949-1964, Pierre Hadot treballava al CNRS de París. L'any anterior a l'assistència al Congrès de Brusselles, el 1952, essent membre del presbiteri de Saint-Séverin, parròquia del barri llatí de París, se secularitzà (cf. Hadot, *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens*, pp. 47 i ss.). En el mateix mes i any que tingué lloc aquest Congrès (agost de 1953), Pierre Hadot es casà, «malgré les avertissements de personnes de mon entourage [...]» (*Ibidem*, p. 49). Al cap d'onze anys es divorcià (*Ibidem*). L'any 1964, en una estada a la *Fondation Hardt* (Genève-Vandoeuvres), coneixeria Ilsetraut Marten, que hi treballava en la seva tesi de doctorat sobre Sèneca, la qual presentà a la Freie Universität Berlin per l'agost del 1965. A l'any 1966, a Berlín, Pierre Hadot i Ilsetraut Marten (Ilsetraut Hadot) contragueren matrimoni (cf. *Ibidem*, p. 64). Al cap d'un parell d'anys, l'any 1968, Hadot presentava la seva tesi d'estat, que publicà el mateix any (*Porphyre et Victorinus*, 2 vols.). A l'any següent, el 1969, Ilsetraut Hadot (amb el cognom de casada) publicà la seva tesi: *Seneca und Die Griechisch-Römische Tradition Der Seelenleitung* (Quellen Und Studien Zur Geschichte Der Philosophie; Bd. xiii), Berlín: de Gruyter, 1969. En el 1971, Pierre Hadot publica una tesi complementària a la tesi d'estat (*Marius Victorinus. Recherches sur sa vie et ses oeuvres*, París: Études augustinienes 1971).

⁵⁷ cf. Hadot, «*Conversion*», p. 224 i Hadot, *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens*, p. 67. Michel Foucault, promotor de Pierre Hadot com a professor al Collège de France, dona una importància cabdal a aquesta diferència hadotiana en la sessió del 10 de febrer del 1982 del seu *Cours al Collège de France* (cf. Michel Foucault, *L'herméneutique du sujet. Cours au Collège de France. 1981-1982* (Hautes Études), París: Gallimard-Seuil 2001, pp. 207 i ss.). En canvi, Joly Robert sosté que la lectura de Pierre Hadot, en el sentit que hi ha una oposició entre l'*epistrophè* pagana i la metanoia cristiana, no té present el fet que també hi ha una

l'encarrilament d'un itinerari intel·lectual i existencial cap a les nocions de «conversió» i d'«exercici espiritual», que apareixeran més ben formulades amb posterioritat. Llegim en aquell text:

«L'idée de conversion représente une des notions constitutives de la conscience occidentale; en effet, on peut se représenter toute l'histoire de l'Occident comme un effort sans cesse renouvelé pour perfectionner les techniques de «conversion», c'est-à-dire les techniques destinées à transformer la réalité humaine [...] Après Plotin, [...] la philosophie devient essentiellement un acte de conversion. Cette conversion est un événement provoqué dans l'âme de l'auditeur par la parole d'un philosophe. Elle correspond à une rupture totale avec la manière habituelle de vivre: changement de costume, et souvent de régime alimentaire, parfois renonciation aux affaires politiques, mais surtout transformation totale de la vie morale, pratique assidue de nombreux exercices spirituels. Ainsi, le philosophe parvient à la tranquillité de l'âme, à la liberté intérieure, en un mot à la béatitude⁵⁸».

En el 1963 va escriure *Plotin ou la simplicité du regard*⁵⁹. Aquest llibre va ser escrit per encàrrec i en un període molt breu de temps –tres setmanes!–, en el qual Pierre Hadot romangué reclòs monàsticament a casa seva, sense sortir per a res⁶⁰. El llibre, encara avui, té una acollida extraordinària. Hi trobem ja, entre moltes altres consideracions, una manera nova de comprendre el filòsof, això és: com el «professor» i el «director de consciències», que té com a propòsit fonamental conduir els deixebles a una «manera de viure» nova a través d'«exercicis espirituals»:

«Le philosophe est un professeur et un directeur de conscience qui ne cherche pas à exposer sa vision de l'univers, mais à former de disciple, grâce à des exercices spirituels»⁶¹.

I més endavant llegim, a propòsit del mestratge del filòsof:

«In ne faut pas s'imaginer [*dans l'Antiquité tardive*] le philosophe d'alors sur le modèle d'un professeur d'université qui donnerait des cours publics. Nous

---

metanoia pagana (cf. Joly Robert, «Note sur μετανοια», *Revue d'histoire des religions* 160/2, 1961, p. 156, nota 1). Segons Robert, la noció de *conversió total* es troba ben documentada ja en l'època més clàssica, essent una elaboració de la filosofia religiosa dels misteris. Segons Robert, aquesta doctrina neix i s'afirma en l'escatologia de les sectes místiques. Cf. *Ibidem*, pp. 150 i 155 (i, en general, tot l'article, pp. 149-156).

⁵⁸ Hadot, *Conversion*, pp. 224 i 226. També a la p. 232, tornem a trobar la mateixa idea: «la philosophie était essentiellement conversion, c'est-à-dire retour à soi, à sa véritable essence, par un violent arrachement à l'aliénation de l'inconscience. C'est à partir de ce fait fondamental que la philosophie occidentale s'est développée».

⁵⁹ Cf. la seva referència bibliogràfica completa, així com les diverses edicions, a la nota 38.

⁶⁰ Cf. Hadot, «Introduction», en: Hadot, *Plotin, Porphyre*, p. 15 i, també, Hadot, *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens*, pp. 136-137.

⁶¹ Hadot, *Plotin ou la simplicité du regard*, p. 15.

l'avons déjà dit, c'est un maître de vie spirituelle. Certains l'écoutent, mais ne se convertissent pas. D'autres changent totalement de vie, se mettent à son école, reçoivent ses conseils, veulent vivre près de lui. Ils sont adeptes (zelotai). Ce n'est pas une doctrine qu'ils adoptent, c'est un genre de vie»⁶².

Pierre Hadot no s'està de notar sovint, i de reconèixer-la, la influència que la seva esposa, Ilsetraut Hadot, tingué en ell, sobretot a partir de l'any 1964, principalment en la seva comprensió del moviment espiritual que significà el pensament antic i, més que res, en la comprensió de la filosofia com a *teràpèutica*⁶³. A vegades ha formulat aquest reconeixement d'una manera més general, com ara en els Entretiens recollits en el llibre *La philosophie comme manière de vivre* (2001): «Ma femme a exercé une influence très importante sur l'évolution de ma pensée»⁶⁴. Tanmateix, en altres textos, per exemple en *Mes livres et mes recherches* (1993), hi reconeix amb agraïment les aportacions tan profitoses per a ell que es troben en els estudis que ella havia realitzat sobre la «direction spirituelle» (*Seelenleitung*) en Sèneca (tesi de doctorat mantinguda el 1965 i editada el 1969)⁶⁵ i, en general, també, sobre la noció de «guide spirituel» en l'antiguitat⁶⁶. Més o menys en aquells anys, potser aconsellat per la seva esposa, llegí l'obra de Paul Rabbow, *Seelenführung*⁶⁷, que li féu aprofundir el fenomen de la «direcció de l'ànima/de la consciència». El diàleg amb la seva esposa fou notablement enriquidor. També el seu treball conjunt, com ara l'edició, a dues mans, del llibre *Apprendre à philosopher dans l'Antiquité*⁶⁸ és mostra d'un diàleg i d'un treball intens en relació a aquesta temàtica decisiva sobre la pregunta «qu'est-ce que philosopher?».

---

⁶² *Ibidem*, p. 149.

⁶³ Cf. Pierre Hadot, «Préface», en André-Jean Voelke, *La philosophie comme thérapie de l'âme* (Vestigia, 12), París-Fribourg: Du Cerf-Éditions Universitaires de Fribourg 1993, pp.vii-xiv.

⁶⁴ Hadot, *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens*, p. 64.

⁶⁵ Cf. la seva referència bibliogràfica a la nota 32. Fou vers l'any 1968.

⁶⁶ Hadot, *Mes livres et mes recherches*, p. 369. A banda dels molts llibres de recerca especialitzada sobre autors neoplatònics, Ilsetraut Hadot ha escrit un voluminós llibre, de gran interès per al nostre tema, intitulat *Arts libéraux et philosophie dans la pensée antique. Contribution à l'histoire de l'éducation et de la culture dans l'Antiquité* (Textes et traditions, 11), París: Vrin 2005.

⁶⁷ Cf. Paul Rabbow, *Seelenführung. Methodik der Exercitien in der Antike*, München: Kösel 1954. Paul Rabbow, en el 1854, se serveix del concepte «*Seelenführung*» (*Direction d'âmes*); Ilsetraut Hadot, en canvi, en el 1965, del de «*Seelenleitung*» (*Direction de conscience*). Les versions franceses dels mots són les que dona Pierre Hadot (cf. *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens*, p. 67 i *Qu'est-ce que la philosophie antique?*, p. 23).

⁶⁸ Cf. Ilsetraut et Pierre Hadot, *Apprendre à philosopher dans l'Antiquité. L'enseignement du «Manuel d'Épictète» et son commentaire néoplatonicien* (Le livre de poche, 603), París: Librairie Générale Française 2004.

La lectura a l'any 1970 del llibre que havia acabat d'aparèixer de Georges Friedmann, *La puissance et la sagesse* (1970)⁶⁹, impulsà encara més Pierre Hadot a endinsar-se en la noció d'«exercice spi- rituel», sobretot a partir del fragment de la p. 359, que el professor Hadot posa com a encapçalament del seu important text del 1977, publicat a *l'Annuaire de la ve Section de l'École Pratique des Hautes Études*, intitulat «*Exercices spirituels*»⁷⁰. En aquest fragment podem llegir-hi:

«Prendre son vol chaque jour! Au moins un moment qui peut être bref, pourvu qu'il soit intense. Chaque jour un «exercice spirituel» —seul ou en compagnie d'un homme qui, lui aussi, veut s'améliorer. Exercices spirituels. Sortir de la durée. S'efforcer de dépouiller tes propres passions, les vanités, le prurit de bruit autour de ton nom (qui, de temps à l'autre, te démange comme un mal chronique). Fuir la médisance. Dépouiller la pitié et la haine. Aimer tous les hommes libres. S'éterniser en se dépassant [...]»⁷¹.

Més endavant Pierre Hadot estudià a fons Marc Aureli (*La Citadelle intérieure*, 1992)⁷² per tal de posar en relleu, d'una manera molt més matisada, un fet, això és: que

«dans l'Antiquité, la philosophie consiste en des exercices spirituels (méditation, préméditation, examen de conscience) destinés à provoquer une transformation radical de l'être du philosophe»⁷³.

Aquest estudi de Marc Aureli li féu comprendre allò que Pierre Hadot anomena «le phénomène de la philosophie antique»⁷⁴, que entenia com un fenomen alhora espiritual i social⁷⁵. Aquest estudi va fer que es plantegés dues qüestions: «qu'est-ce que c'était qu'un philosophe?» i «en quoi consistaient les écoles de philosophie?»⁷⁶ En la recerca de respostes a aquestes qüestions, se li va anar obrint

---

⁶⁹ Georges Friedmann, *La puissance et la sagesse* (Tel), París: Gallimard 1970.

⁷⁰ Pierre Hadot, «Exercices spirituels», *Annuaire de la ve Section de l'École Pratique des Hautes Études* lxxxiv, 1977, pp. 25-70 (actualment es troba dins Hadot, *Exercices spirituels et philosophie antique*, pp. 19-74).

⁷¹ Friedmann, *La puissance et la sagesse*, p. 359, citat dins Hadot, *Exercices spirituels*, p. 19.

⁷² Cf. la seva referència bibliogràfica completa en la nota 40.

⁷³ Hadot, «Introduction», en: Hadot, *Plotin, Porphyre*, p. 21 (numerada com a 21, encara que, de fet, correspon a la 20). Cal tenir presents els «comptes rendus» del seus cursos al Collège de France (1976-1977/1977-1978) sobre *Philosophie et exercice spirituel: les «Pensées» de Marc Aurèle* (cf. Hadot, «Comptes rendus des conférences données à l'École Pratique des Hautes Études de 1964 à 1980s», en Hadot, *Études de patristique et d'histoire des concepts*, pp. 138-156).

⁷⁴ Hadot, *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens*, p. 67.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ *Ibidem*.

camí i se li va anar confirmant que la filosofia era, sobretot, «una manera de viure». Efectivament, llegim en aquest estudi:

«C'est ainsi que j'ai été conduit à me représenter que la philosophie n'était pas une pure théorie, mais qu'elle était un mode de vie»⁷⁷.

I, a continuació mateix, afegeix:

«Vers cette époque, j'ai commencé d'ailleurs à attacher beaucoup d'importance à l'existence d'exercices spirituels dans l'Antiquité, c'est-à-dire à des pratiques, qui pouvaient être d'ordre physique, comme le régime alimentaire, ou discursif, comme le dialogue et la méditation, ou intuitif, comme la contemplation, mais qui étaient toutes destinées à opérer une modification et une transformation dans le sujet qui les pratiquait »⁷⁸.

Dans le Del treball intel·lectual de Pierre Hadot se'n podrien distingir com dues etapes. De fet, ell mateix reconeix que en ell hi ha hagut dues etapes: una de primera en la qual reconeix, a través dels seus estudis (en general, d'autors neoplatònics i del mateix Wittgenstein), haver comprès com la filosofia antiga era sobretot un exercici pedagògic i intel·lectual més que no pas una construcció sistemàtica de conceptes⁷⁹; i una de segona en la qual comprèn que «la philosophie antique se présentait elle-même, depuis Socrate et Platon au moins, comme une thérapeutique»⁸⁰. Això fa que alguns, com ara el professor Jean-Marc Narbonne, de la Université Laval (Québec), en la seva Présentation de Monsieur le professeur Pierre Hadot pour un doctorat honoris causa octroyé, en Sorbonne, par l'Université Laval, le 27 septembre 2002, parlin obertament d'un Hadot-i i d'un Hadot-ii⁸¹.

Amb la denominació de Hadot-i es voldria fer referència a l'Hadot inicial, estudiós sobretot dels autors neoplatònics; en canvi, amb la denominació d'Hadot-ii el professor Narbonne es refereix als treballs posteriors de Pierre Hadot, en els quals orienta l'estudi, «inspirée par le stoïcisme, à une philosophie du présent, moins scolaire, à une philosophie entendue comme «mode de vie» et «exercice spirituel». Avant d'être des constructeurs de systèmes, les philosophes de l'antiquité

---

⁷⁷ *Ibidem*. En *La Citadelle intérieure* hi llegim: «la philosophie est avant tout une manière de vivre» (p. 51). També en aquesta mateixa obra, en el primer capítol (*L'Empereur-philosophe*), en el segon apartat, intitulat *L'évolution vers la philosophie*, llegim: «Un philosophe dans l'Antiquité, c'est quelqu'un qui vit en philosophe, qui mène une vie philosophique [...] Être philosophe, ce n'est pas avoir reçu une formation philosophique théorique, ou être professeur de philosophie; c'est, après une conversion qui opère un changement radical de vie, professer un mode de vie différent de celui des autres hommes» (Hadot, *La Citadelle intérieure*, p. 17).

⁷⁸ Hadot, *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens*, p. 67. Aquest text es troba abans a Pierre Hadot, *Qu'est-ce que la philosophie antique?*, pp. 21-22.

⁷⁹ Cf. *Mes livres et mes recherches*, p. 369.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ Cf. la distinció entre Hadot-i i Hadot-ii en el discurs que acabem d'esmentar, el qual fou publicat en el llibre ja citat: Narbonne - Poirier, *Gnose et philosophie*, p. 4.

pratiquent un art de vivre, une discipline pour laquelle le texte théorique est avant tout un support, non une fin»⁸².

Segons Jean-Marc Narbonne, el fil conductor que inspira i guia l'itinerari intel·lectual que va d'Hadot-i a Hadot-ii i que, per tant, inspira tota la seva obra és Montaigne⁸³, un dels autors que el mateix Pierre Hadot confessa que ha estat, en ell, una lectura perdurable⁸⁴ (com també Rilke, l'obra del qual ha dit sempre que ha estat el seu breviari)⁸⁵. Certament que Jean-Marc Narbonne veu altres fonts i línies d'on el professor Hadot poua. Així asse-nyala, com a principals, les línies que van de Sòcrates a Bergson i, de Marc Aureli, a Goethe i a David Lodge⁸⁶.

Quan a l'any 1995 el professor Hadot escriu per a Gallimard *Qu'est-ce que la philosophie antique*⁸⁷, una obra que ha esdevingut celebrada, té ja ben adquirides les nocions de «conversió», «manera de viure» i «exercici espiritual».

Tanmateix, la que més rellevància anirà prenent és la noció d'«exercici espiritual»⁸⁸. Així ho llegim, per exemple, en aquests fragments:

«La philosophie n'est qu'exercice préparatoire à la sagesse. [...] Le philosophe n'est pas sage»⁸⁹.

«Une notion apparaîtra souvent dans les pages qui suivent, celle d'exercices spirituels. Je désigne par ce terme des pratiques

[...] qui étaient toutes destinées à opérer une modification et une transformation dans le sujet qui les pratiquait»⁹⁰.

---

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*, p.8.

⁸⁴ Cf. Hadot, *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens*, p. 86.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ Narbonne - Poirier, *Gnose et philosophie*, p. 8.

⁸⁷ Cf. la seva referència bibliogràfica a la nota 77. D'aquesta obra se n'han fet moltes edicions i traduccions a les principals llengües.

⁸⁸ Cf. especialment tot l'apartat intítulat *Les exercices spirituels*, en: Hadot, *Qu'est-ce que la philosophie antique?*, pp. 276-333.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 19. En Hadot, *Exercices spirituels*, pp. 63-64, llegim: « La sagesse est vraiment un idéal auquel tend sans espérer y parvenir, sauf peut-être dans l'épicurisme. Le seul état normalement accessible à l'homme est la philosophie, c'est-à-dire l'amour de la sagesse, le progrès vers la sagesse. Les ces spirituels devront donc toujours être repris, dans un effort toujours renouvelé. Le philosophe vit ainsi dans un état intermédiaire : il n'est pas sage, mais el s'est pas non sage. Il est donc constamment écartelé entre la vie non philosophique et la vie philosophique, entre le domaine de l'habituel et du quotidien et le domaine de la conscience et de la lucidité ».

⁹⁰ *Ibidem*, pp. 21-22.

Les obres que Pierre Hadot va anar escrivint sempre van anar tenint ben presents aquestes nocions de «conversió», «manera de viure» (o expressions similars) i, sobretot, la noció d'«exercici espiritual». Fins i tot en les seves obres darreres, com ara *Le voile d'Isis* (2004)⁹¹, hi trobem tot un apartat dedicat a aquesta noció lligada a l'estudi de la «natura»: *L'étude de la Nature comme exercice spirituel*.⁹² El subtítol del llibre dedicat a Goethe (*N'oublie pas de vivre*, 2008) és ben eloqüent sobre el pes que per a Pierre Hadot tenia la noció d'«exercici espiritual». Efectivament, aquest subtítol fa així: *Goethe et la tradition des exercices spirituels*.⁹³ En ell, entre molts altres aspectes, se'ns hi parla d'exercitar-se en l'experiència filosòfica de viure l'instant present, d'exercitar-se en la mirada des de dalt («le regard d'en haut»), d'exercitar-se en l'esperança («elpis»), i d'exercitar-se a viure la vida plenament, és a dir: exercitar-se en el *Memento vivere* que Goethe recull d'Espinoza (i que dibuixa, clarament, en contraposició al *Memento mori* que sovint subratllen cristians, platònics i els romàntics).

A l'1 de juny del 2007, en la conversa en públic que mantingueren Pierre Hadot i Arnold I. Davidson durant la Jornada que l'*École normale supérieure* de París dedicà a Pierre Hadot, intitulada «L'enseignement des antiques, l'enseignement des modernes»⁹⁴, el professor Pierre Hadot destacava amb intensitat com en l'antiguitat «la philosophie implique un certain mode de vie et une vie en communauté»⁹⁵. Igualment posava en relleu, com ja havia fet en altres ocasions, el fet que aquesta concepció de la filosofia com a «manera de viure» no va ser únicament una concepció que es donà en l'època de l'antiguitat sinó que ha perdurat fins al present⁹⁶. També recalrava la noció d'«exercici espiritual», tot distingint dos tipus d'«exercicis»:

---

⁹¹ Pierre Hadot, *Le voile d'Isis. Essai sur l'histoire de l'idée de Nature* (NRF essais), París: Gallimard 2004

⁹² *Ibidem*, p. 192-199.

⁹³ Pierre Hadot, *N'oublie pas de vivre. Goethe et la tradition des exercices spirituels* (Bibliothèque Idées), París: Albin Michel 2008.

⁹⁴ Tots els textos de la Jornada estan publicats en el llibre ja citat de Davidson et Worms (dirs.), *Pierre Hadot, l'enseignement des antiques, l'enseignement des modernes*. La conversa d'Arnold I. Davidson amb Pierre Hadot, que precisament porta per títol «L'enseignement des antiques, l'enseignement des modernes», es troba en les pp. 19-34.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 21.

⁹⁶ *Ibidem*, pp. 23-26. Cal tenir present que, en aquesta història, com sosté el professor Hadot, hi ha hagut moments en els quals s'han produït importants gir, com és ara el moment medieval. Cf. Hadot, *Qu'est-ce que la philosophie antique?*, pp. 353 i ss.; i, també, Pierre Hadot, «Préface», en: Juliusz Domanski, *La philosophie, théorie ou manière de vivre? Les contraverses de l'Antiquité à la Renaissance* (Vestigia, 18). Avec une préface de Pierre Hadot, Paris-Fribourg: Du Cerf-Éditions Universitaires de Fribourg 1996, v-xiii. Tot aquest llibre és d'un interès notable. Segons Pierre Hadot, la relació entre cristianisme i filosofia suposà per a la filosofia una pèrdua essencial, la de ser «manera de viure». El cristianisme esdevingué la «manera de viure» i, la filosofia, tan sols elaboradora de discursos que s'havien de verificar amb les dades que aportava la Revelació. D'aquí que la filosofia passés a ser tinguda per

a) els exercicis *puntuals* (com és ara l'examen de consciència); i

b) els exercicis que suposaven una *opció de vida filosòfica*, amb una actitud i disposicions interiors filosòfiques.

En l'antiguitat ja es troben aquestes dues menes d'«exercicis espirituals» (practicats individualment o en grup/escola).

Un any més tard, al 2008, en l'entrevista que Martin Legros mantingué amb Pierre Hadot per a la revista *Philosophie Magazine* (núm. 21, juillet-août), aquell li demanà: *Comment définissez-vous les exercices spirituels?* Pierre Hadot hi contestava, de manera exquisida, amb aquestes paraules, que són el cim de la seva resposta a la tasca de *filòsof* i que assenyalen la fita de la filosofia, això és: l'assoliment de la llibertat, d'una llibertat al servei de la vida. Es tracta de quelcom que s'assoleix en l'exercici filosòfic que cerca la transformació d'un mateix, mobilitzant la intel·ligència, la voluntat i la imaginació, per tal de poder fer possible la vida (en nosaltres, en els altres, en la naturalesa i en el Tot). Llegim-ho:

spirituelle («[Martin Legros: *Comment définissez-vous les exercices spirituels?*][Pierre Hadot:] C'est un exercice de l'intelligence, de la volonté ou de l'imagination qui est destiné à changer soit notre rapport au monde, soit notre manière de vivre, notre conduite. Une pratique volontaire et personnelle destinée à opérer une transformation du moi. Concrètement, il s'agit de se concentrer sur le présent, de pratiquer le regard d'en haut (se regarder ou regarder une situation comme si on était dans le ciel) ou de sortir de soi... pour atteindre une disposition profiter davantage du monde ou s'en détacher). Michel Foucault parlait de «*pratique de soi*». C'est une étrange expression qui implique une action sur soi-même. Peu importe l'expression. L'important est de comprendre que ce n'est pas une simple technique ou une recette, mais plutôt la recherche d'une disposition, d'une attitude. Au fond, c'est l'usage de la liberté au service de la vie elle-même»⁹⁷.

Encara avui és possible «viure filosòficament»⁹⁸, com, de fet, ho ha estat sempre, si bé és veritat que sempre han estat imprescindibles reactualitzacions permanents per tal de *respondre* (o plantejar millor) la problemàtica en i de cada present. En cada present el *filòsof* ha d'*aprendre a filosofar* des del seu present i per al seu present (i, això, en vistes igualment al futur). Aquest *aprenentatge* és de

---

ancilla Theologiae. En contra d'aquesta posició, Wayne J. Hankey argumenta que no hi ha res d'abstracte en la teoria de la filosofia com a ascensió vers Déu, mostrant, així, com la filosofia a l'època medieval continua essent «exercici espiritual» i una «manera de viure» que transforma i gira l'ésser humà vers Déu (Cf. Wayne J. Hankey, «Philosophy as Way of Life for Christians? Iamblichan and Porphyrian Reflections on Religion, Virtue, and Philosophy in Thomas Aquinas», *Laval théologique et philosophique* 59/2, 2003, pp. 193-224).

⁹⁷ *Philosophie Magazine*, p. 55.

⁹⁸ Michael Chase demanava a Pierre Hadot: *Are spiritual exercises still possible today?* Pierre Hadot reponia que cada present tenia els seus propis «exercicis filosòfics». L'«exercitació» sempre ha d'arrencar de la problemàtica de cada present. És al present, que cal donar resposta. Cf. Michel Chase, «Postcript: An Interview with Pierre Hadot», pp. 282-283.

sempre un «exercici espiritual». O, si es vol, dir d'una altra manera: qualsevol «exercici espiritual» sempre ha d'adoptar la *forma* d'«aprenentatge».

L'«exercici espiritual» com a «aprenentatge». Diversitat i unitat d'aprenentatges.

No hi ha dubte que Pierre Hadot, a través del seu treball metodo- lògicament rigorós, que aprengué i practicà disciplinadament en la preparació de la seva tesi doctoral, descobrí abans l'«exercici filosòfic» d'una manera viva que no pas la mateixa noció d'«exercici filosòfic», que, com a tal, va anar prenent en consideració en el seu «exercitarse» en la lectura i l'estudi. Fou així com, a poc a poc, n'anà conformant una noció significativa i viva, que consti- tueix un dels nuclis de la seva comprensió i vivència de la *filosofia*.

Ja hem anat veient com Pierre Hadot va anar desenvolupant la seva concepció de la *filosofia*. En ella hi ocupa un lloc preeminent la noció d'«exercici espiritual». Tal com també hem indicat, el text en el qual elucida aquesta noció és, sobretot, el que va publicar en l'*Annuaire de la V^a Section de l'École Pratique des Hautes Études*, a l'any 1977, amb el títol *Exercices spirituels*. En l'actualitat aquest text constitueix l'eix vertebrador del llibre *Exercices spirituels et philosophie antique*⁹⁹. Precisament va ser la lectura d'aquell article, just quan havia estat publicat en l'*Annuaire de la V^a Section de l'École Pratique des Hautes Études*, allò que va fer decidir Michel Foucault, aleshores professor del *Collège de France*, a iniciar la promoció de Pierre Hadot com a professor d'aquella prestigiosa institució acadèmica de França.

Pierre Hadot havia escrit aquest article després d'haver dedicat moltes hores d'estudi a Marc Aureli i després d'haver impartit cursos sobre aquest autor a l'*École Pratique des Hautes Études*¹⁰⁰. De Marc Aureli en descobrí, amb aquests treballs, els esquemes pre- fabricats de la seva obra, això és, la seva estructura conceptual, la qual havia heretat, de ben segur, d'Epictet¹⁰¹. En aquesta estruc- tura hi considerava, com en Epictet, tres disciplines de vida, clau de les *Pensées* de Marc Aureli: la disciplina del desig, la disciplina de l'acció i la disciplina del pensament¹⁰². L'estudi d'aquestes disciplines li va fer comprendre que les *Pensées* de Marc Aureli només tractaven d'un únic tema: la *filosofia*, i aquesta hi era entesa com una «manière de vivre»¹⁰³. Aquelles disciplines suposen per al qui s'hi decideix i les practica una

---

⁹⁹ Cf. la seva referència bibliogràfica a la nota 69.

¹⁰⁰ Cf. els «comptes rendus» dels seus cursos sobre Marc Aureli al Collège de France (1976-1977 i 1977-1978). La seva referència bibliogràfica es troba a la nota 72; i, també, Hadot, «Introduction», *Plotin, Porphyre*, p. 20 (numerada com a 20, encara que, de fet, correspon a la 21). Aquesta estructura tripartita d'Epictet, Pierre Hadot l'estudia amb tot detall en els *Pensées* de Marc Aureli dins el llibre *La Citadelle intérieure* (1992).

¹⁰¹ Cf. Hadot, «Avant-propos», *La Citadelle intérieure*, pp. 7-11.

¹⁰² Hadot, *La Citadelle intérieure*, p. 62.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 51.

exercitació constant –un aprenentatge (o uns aprenentatges)– que li permetran assolir, a través de determinades tècniques, una transformació de la mirada i de la mateixa personalitat.

Així, doncs, amb aquests estudis i tot el seu bagatge intel·lectual, Pierre Hadot volgué presentar, endreçadament, en un únic text, un compendi de les seves investigacions sobre la riquesa i la varietat d'aquelles pràctiques que trobem en el món grecoromà –sobretot en el platonisme, en l'estoïcisme i en l'epicureisme¹⁰⁴. Aquelles pràctiques Pierre Hadot les anomenà «exercicis espirituals». Com el mateix professor Hadot assenyala, en aquests «exercicis espirituals» hi ha «une certaine diversité»¹⁰⁵. Així, Hadot esmenta:

- a) pràctiques de bons costums (morals);
- b) pràctiques de concentració de la ment (meditació);
- c) pràctiques d'orientació de la mirada al món (contemplació de la naturalesa); i
- d) més estranyament, pràctiques de transfiguració de la personalitat (com les experiències que va viure Plotí)¹⁰⁶.

Tanmateix, cal tenir ben present i, per tant, posar en relleu que la diversitat d'«exercicis espirituals» respon, segons Pierre Hadot, a una profunda unitat, tant respecte dels *mitjans* de què se serveixen les diverses escoles com respecte de la seva finalitat. Llegim-ho directament en el seu text:

«sous cette apparente diversité, il y a une unité profonde, dans les moyens employés et dans la fin recherchée. Les moyens employés sont des techniques rhétoriques et dialectiques de persuasion, les essais de maîtrise du langage intérieur, la concentration mentale. La fin recherchée dans ces exercices par toutes les écoles philosophiques c'est l'amélioration, la réalisation de soi. [...] Les exercices spirituels sont précisément destinés à cette formation de soi, à cette paideia, qui nous apprendra à vivre [...] le philosophe développe sa force d'âme, modifie son climat intérieur, transforme sa vision du monde et finalement tout son être»¹⁰⁷.

La denominació d'«exercicis espirituals» és una denominació poc satisfactòria, que no acaba d'encaixar massa amb la sensibilitat d'avui. Pierre Hadot ho sap i, fins i tot, confessa que «il n'est plus de très bon ton, aujourd'hui, d'employer le mot spirituel»¹⁰⁸. El mot «spirituel» tradueix el terme grec *ασκησις*, exercici (i, també, *μελετη*, cura) i el terme llatí *exercitium*, exercici. Pierre Hadot justifica la

---

¹⁰⁴ Cf. Hadot, «Exercices spirituels», *Exercices spirituels et philosophie antique*, p. 60. En endavant, seguirem de prop aquest article, que tant d'impacte tingué i encara té avui.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 60.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p.61.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 20.

decisió d'emprar aquest mot perquè cap dels altres adjectius o qualificatius («psychique», «moral», «éthique», «intellectuel», «de pensée», «de l'âme») no vehiculava bé la realitat que ell volia descriure¹⁰⁹. Efectivament, Pierre Hadot, ho diu així:

«Le mot *spirituel* permet bien de faire entendre que ces exercices sont l'oeuvre, non seulement de la pensée, mais de tout le psychisme de l'individu et surtout il révèle les vraies dimensions de ces exercices: grâce à eux, l'individu s'élève à la vie de l'Esprit objectif, c'est-à-dire se replace dans la perspective du Tout («S'éterniser en se dépassant» [Georges Friedmann])»¹¹⁰.

En relació a la noció d'«exercici» (ἀσκησις), resulta d'interès tenir present ací un text de Diògenes de Sínope, que fa:

«L'exercici, deia [Diògenes de Sínope], és doble: espiritual i corporal [διττὴν δ' ἔλεγε εἶναι τὴν ἀσκησιν, τὴν μὲν ψυχικὴν, τὴν δὲ σωματικὴν]. Per obra de l'exercici corporal [ἐν γυμνασίᾳ], mercès a una pràctica continuada, s'originen les representacions mentals [γινόμεναι φαντασίαι] que faciliten les obres de la virtut [εὐλυσίαν πρὸς τὰ τῆς ἀρετῆς ἔργα παρέχονται]. L'exercici és incomplet si n'hi manca una de les dues parts. A més, cal considerar com essencials, tant entre els béns de l'ànima com en els del cos, la bona constitució i la força [εὐεξίας καὶ ἰσχύος][...] Sostenia que no es pot reeixir en absolut en la vida sense autodomini [χωρὶς ἀσκήσεως], el qual és capaç de vèncer en tots els obstacles»¹¹¹.

Quan avui parlem d'«exercicis espirituals» inevitablement ens vénen a la memòria els *Exercitia spiritualia* d'Ignasi de Loiola. Pierre Hadot ho recorda al començament de l'article¹¹², tot aclarint al lector que els *Exercitia spiritualia* d'Ignasi «ne sont qu'une version chrétienne d'une tradition gréco-romaine»¹¹³. A més, la denominació *exercitium spirituale* la trobem, abans d'Ignasi de Loiola, en el cristianisme llatí, la qual correspon a la denominació d'ἀσκησις del cristianisme grec. L'ἀσκησις s'ha d'entendre com una pràctica d'«exercicis espirituals» que «existe déjà» en l'antiguitat¹¹⁴.

En aquest estudi, Pierre Hadot tracta de l'abast i la importància que aquesta tradició filosòfica dels «exercicis espirituals» té en l'antiguitat, així com les

---

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 21.

¹¹¹ Diògenes Laerci, *Uitae philosophorum*, llibre vi, 70.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *Ibidem*. Amb aquest «existe déjà», el professor Hadot remet el lector a l'obra de Paul Rabbow, *Seelenführung* (cf. la seva referència bibliogràfica a la nota 66). En efecte, Paul Rabbow en aquesta obra situa els *Exercitia spiritualia* d'Ignasi de Loiola en la tradició filosòfica de l'antiguitat.

conseqüències que permeten de comprendre millor no sols, en general, el pensament antic, sinó, sobretot, «la philosophie elle-même»¹¹⁵.

En presentar-nos els «exercicis espirituals» d'aquell present, el professor Hadot ho fa ordenant-los sota quatre epígrafs, tots ells introduïts per l'infinitiu «aprendre»: «aprendre a viure», «aprendre a dialogar», «aprendre a morir» i «aprendre a llegir». L'ordre de presentació no n'és pas l'ordre cronològic pel qual aquests aprenentatges apareixen en el món de l'antiguitat grecoromana sinó que més aviat semblaria correspondre a un ordre natural (viure-dialogar-morir) on els aprenentatges proposats poden anar-se desplegant al llarg de la vida humana. Tanmateix, aquests «exercicis» no tenen edat per a ser practicats, encara que sovint els trobem practicats en edats avançades i, fins i tot, properes a la mort. L'ordre d'exposició que ens n'ofereix el professor Hadot més aviat creuríem que té relació amb els processos espirituals que es donen en tot ésser humà que vulgui dedicar la vida a viure amb una certa intensitat de sentit, a viure concentradament en el que és absolutament important: la vida mateixa.

En primer lloc, doncs, se'ns exposa l'aprenentatge en la voluntat de donar sentit a la vida, en l'orientació vers la vida mateixa, és a dir: en l'«aprendre a viure»; a continuació, se'ns presenta l'aprenentatge en l'aprofundiment de la vida relacional amb els altres i amb si mateix, l'«aprendre a dialogar»; i, finalment, se'ns mostra l'aprenentatge de la llibertat, això és: l'aprenentatge en el domini dels desigs i de les passions, que no és altra cosa que l'«aprendre a morir». Al llarg de la vida, depenent de la intensitat significativa de cada moment, es poden anar accentuant alguns d'aquests «aprenentatges» o, fins i tot, anar orientant-se vers algun o altre d'aquests «exercicis espirituals». Pierre Hadot ens ha exposat l'«aprendre a llegir» en darrer lloc. I sembla clara aquesta decisió perquè «aprendre a llegir» suposa viure enmig d'una cultura en la qual la «lectura» no solament és possible (perquè ja s'ha passat de l'oralitat a l'escriptura) sinó que, a més, en aquella cultura, la «lectura» té la capacitat de fecundar espiritualment l'ésser humà i transformar-lo, la qual cosa suposa disposar de «textos de gruix espiritual» que ho facin possible.

Repassem succintament aquests quatre «aprenentatges», bo i resseguint l'exposició que en fa el professor Pierre Hadot¹¹⁶. En la cultura filosòfica de l'antiguitat, aquests «aprenentatges» han estat veritables «exercicis espirituals» i tots ells han estat practicats per un nombre cada vegada més creixent de seguidors, de tota condició (emperadors, esclaus)¹¹⁷.

---

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 22.

¹¹⁶ *Ibidem*, pp. 22-74.

¹¹⁷ Llegim a Diògenes Laerci, parlant de Teofrast, el següent: «A les seves lliçons, assistien gairebé uns dos mil alumnes» (*Vita Philosophorum* v, 37). I hi afegeix: «en una carta [*de Teofrast*] a Fània (fr. 4), sobre l'auditori, entre altres coses, conta el següent: «Ja no és fàcil aconseguir una gran assistència, ni tan sols una petita concurrència, com hom voldria. Les lectures públiques obliguen a realitzar revisions. Els joves d'ara es desenten de tot i són negligents»» (*Ibidem*) (Traducció d'Antoni Piqué Angordans). Com comenta el professor Pierre Hadot: «Étaient-ils tous là en même temps ou venaient-ils de temps en temps. Il est difficile de le dire. Mais, apparemment, il y avait quand même une masse d'élèves»

«Aprendre a viure»¹¹⁸.

En general, les escoles filosòfiques de l'antiguitat ofereixen als seus deixebles, com a proposta fonamental, «exercitar-se» en una «manera de viure» que els faci millors, cosa que exigeix una certa «conversió», això és: passar d'un estat de vida inautèntic (que es causa de sofriment) a un estat de vida autèntic (guaridor i, com a tal, portador d'un equilibri interior o ἀταραξία). La vida present es llegeix com una vida desajustada que cal redreçar i harmonitzar lentament i esforçadament. Precisament aquesta és la tasca fonamental de la «filosofia», que és l'«art de viure» (ἡ περὶ βίον τέχνη)¹¹⁹: afrontar aquest desequilibri i proposar «aprenentatges» («exercicis») per tal de poder fer experiència, en el present, d'una manera de viure, radicalment nova i millor, que condueixi a l'ἀταραξία. Les diverses escoles filosòfiques comprenen que allò que provoca el desajust i el sofriment humà té en les passions, quant a desigs desordenats i temors exagerats, la seva causa principal. Cada escola proposa els seus «exercicis» per tal d'«aprendre a viure» en harmonia amb si mateix, amb els altres i amb la Naturalesa (el Tot). Per això la filosofia apareixerà sovint com a *terapèutica*¹²⁰. En aquest apartat, el professor Hadot ens presenta dos llistats d'«exercicis espirituals» d'aquell moment, força complets, d'inspiració estoicoplatònica, que ens han arribat a través de Filó d'Alexandria. En el primer llistat¹²¹ es contemplen: la recerca incessant (ζήτησις), l'examen aprofundit (σκηψις), la lectura, l'audició (ἀκρόασις), l'atenció (προσοχή), el mestratge de si mateix (ἐγκράτεια) i, en general, la indiferència envers les coses indiferents. En el segon llistat¹²², es consideren: les lectures, les meditacions (μελέται), les teràpies de les passions, els records del que és el bé, el mestratge d'un mateix (ἐγκράτεια) i l'acompliment dels deures. Amb aquests llistats podem comprendre com els «exercicis espirituals», de fet, pretenien habituar els seus practicants a una «manera de viure» que possibilités la concentració en l'essencial. Es tractava d'una manera de viure que atorga a cada moment tota la seva densitat de vida (*carpe diem*). Això no suposava aïllar-se sinó sovint, com explícitament

---

(Resposta de Pierre Hadot recollida dins: Pierre Hadot et Arnold I. Davidson, «L'enseignement des antiques, l'enseignement des modernes. Entretien entre Pierre Hadot et Arnold I. Davidson, p. 21.

¹¹⁸ Hadot, «Exercices spirituels», *Exercices spirituels et philosophie antique*, pp. 22-38.

¹¹⁹ Epictet, en les seves *Converses*, entén la *filosofia* com «l'art de viure que té com objecte la vida de cadascú» ([φιλοσοφία] [...] οὕτως τῆς περὶ βίον τέχνης ὕλη ὁ βίος αὐτοῦ ἐκάστου, en Epictet i, 15, 2).

¹²⁰ En aquest sentit resulta imprescindible l'obra d'André-Jean Voelke, *La philosophie comme thérapie de l'âme. Études de philosophie hellénistique* (Vestigia, 12). Préface de Pierre Hadot. Paris-Fribourg: Du Cerf-Éditions Universitaires de Fribourg 1993.

¹²¹ Cf. Filó d'Alexandria, *Quis rerum divinarum heres sit*, § 253.

¹²² Cf. Filó d'Alexandria, *Legum allegoriae*, iii, § 18.

s'esdevenia en el cas dels epicuris, es cultivava a consciència l'amistat i, en tot cas, la comunitat d'escola (filosòfica) ajudava, a voltes notablement, en els «aprenentatges».

«Aprendre a dialogar»¹²³

Pierre Hadot evoca ací «la figura de Sòcrates»¹²⁴. Justament la figura de Sòcrates –contemplada a través dels anomenats «diàlegs socràtics»¹²⁵ ha tingut una importància cabdal pel que fa al desvetllament de la consciència moral. Com fa notar el professor Hadot, en el «diàleg socràtic», «la vraie question qui est en jeu n'est pas *ce dont on parle*, mai *celui qui parle*»¹²⁶. L'interlocutor de Sòcrates és interrogat i posat en qüestió. D'aquesta manera es veu obligat, a través del diàleg, a prestar-se a si mateix la màxima atenció, a examinar-se en relació al bé, a «tenir cura de si mateix». Com escriu Pierre Hadot, «le dialogue socratique apparaît donc ainsi comme un exercice spirituel pratiqué en commun qui invite à l'exercice spirituel intérieur, c'est-à-dire à l'examen de conscience, à l'attention à soi, en bref au fameux «Connais-toi toi-même»»¹²⁷. No es pot deixar de banda que «maître de dialogue avec autrui, Socrate paraît aussi [...] un maître du dialogue avec soi, donc un maître dans la pratique des exercices spirituels. [...] capable d'une extraordinaire concentration mentale»¹²⁸. Aquest diàleg amb si mateix –diàleg de l'ànima amb si mateixa, dirà Plató¹²⁹– és un exercici espiritual de meditació que prepara el diàleg amb els altres: no hi pot haver diàleg amb els altres si no hi ha hagut aprenentatge de diàleg amb si mateix; i a la inversa. El diàleg és, doncs, una forma de presència en un mateix i en els altres que cal «aprendre». Pierre Hadot parla dels diàlegs platònics com a diàlegs d'inspiració socràtica que són «exercicis-models», en el sentit que són diàlegs, però són construïts com a composicions literàries que imaginem un diàleg real. En el diàleg platònic hi ha l'itinerari decisiu dels interlocutors per tal d'arribar a l'acord (ὁμολογεῖν) amb una disciplina d'atenció i de reflexió molt remarcables. El professor

---

¹²³ Hadot, «Exercices spirituels», *Exercices spirituels et philosophie antique*, pp. 38-47.

¹²⁴ Quan Pierre Hadot parla de «la figura de Sòcrates» ho fa del personatge literari que dibuixen, en les seves composicions literàries, Plató, Xenofont i Aristòfanes i no pas de l'enigma (probablement insoluble) que representa el Sòcrates històric. Cf. *ibidem*, p. 39, notes 1 i 2.

¹²⁵ Per «diàlegs socràtics», el professor Hadot entén les composicions literàries que imiten, més o menys bé, els diàlegs de Sòcrates, o a on intervé «la figura de Sòcrates». En tot cas no els considera diàlegs autènticament socràtics. Cf. *ibidem*.

¹²⁶ *ibidem*, p. 39.

¹²⁷ *ibidem*, p. 41.

¹²⁸ *ibidem*.

¹²⁹ *Sofista* 263e3-5 i *Teetet* 189e6-190a7.

Hadot afirma que cal una determinada actitud mental que «c'est un combat, amical, mais réel»¹³⁰. Cal, doncs, servir-se d'una disciplina, d'un mètode, que cal aprendre. El diàleg platònic és exercici dialèctic i exercici espiritual. I el podem considerar «exercici espiritual», segons Pierre Hadot, per dues raons: d'una banda, perquè encamina cap a la conversió ja que l'interlocutor ha de voler de debò dialogar, és a dir: ha de voler disposar-se a emprendre el camí de recerca de la veritat i sotmetre's a les exigències racionals del Logos en la recerca del Bé; i, de l'altra, perquè exercita l'ànima a fer el «gir» del sensible i convertir-se al Bé. «C'est un itinéraire de l'esprit vers le divin»¹³¹.

«Aprendre a morir»¹³².

Pierre Hadot ha escrit: «La mort de Socrate est l'événement radical qui fonde le platonisme»¹³³. Precisament la mort de Sòcrates cal comprendre-la des d'una vida orientada i exercitada en relació al Bé. La mort de Sòcrates demana una fidelitat a la pròpia consciència, que ha d'haver estat adquirida en l'exercici lent de la quotidianitat, i suposa, alhora, contemplar la vida des d'una llibertat prou assolida. L'opció de Sòcrates ha estat una opció filosòfica fonamental: «la philosophie est exercice et apprentissage de la mort»¹³⁴. Aquest és un dels missatges fonamentals del *Fedó*: l'«aprendre a morir» es realitza al llarg de la vida, en tant que la mort també és separació espiritual de l'ànima i del cos, no solament separació física. L'ànima s'ha d'alliberar de les passions que la lliguen als sentits corporals i, així, ha de poder assolir la independència del pensament. Com llegeix Pierre Hadot en el *Fedó*, «s'exercer à mourir, c'est s'exercer à mourir à son individualité, à ses passions, pour voir les choses dans la perspective de l'universalité et de l'objectivité. Évidemment, un tel exercice suppose une concentration de la pensée sur elle-même, un effort de méditation, un dialogue intérieur [cf. *Republique*]»¹³⁵. Pierre Hadot subratlla la importància que té presentar la filosofia com un «exercice de la mort» i remarca com, fins i tot, Epicur i Heidegger, adversaris del platonisme, han considerat seriosament aquesta temàtica¹³⁶. I recorda Montaigne, lector de Sèneca, que intitula un dels seus *Essais* «Que philosopher c'est apprendre à mourir» (Llibre i, Capítol xix). Segons Pierre Hadot, «l'exercici de la mort», que és un tema fonamental dels exercicis platònics, és una «conversió» que es realitza amb l'ànima sencera¹³⁷. En els

---

¹³⁰ Hadot, «Exercices spirituels», *Exercices spirituels et philosophie antique*, p. 45.

¹³¹ *Ibidem*, p. 47.

¹³² Cf. *Ibidem*, pp. 48-60.

¹³³ *Ibidem*, p. 48.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*, pp. 49-50.

¹³⁶ Cf. *Ibidem*, p. 50.

¹³⁷ Cf. *Ibidem*, p. 52.

estoics, trobem igualment aquesta exercitació que pretén per a l'ànima l'alliberament de les passions. També la física en l'antiguitat esdevé un exercici espiritual que, tal com entén Pierre Hadot, pot situar-se a tres nivells: a) com a activitat contemplativa que allibera l'ànima dels desigs quotidians (Aristòtil, Lucreci, Epictet); b) com a forma de «survol imaginatiu» que permet veure les coses humanes com de poca importància (Marc Aureli, Sèneca); i c) com a visió total i elevació del pensament cap al pensament universal (Marc Aureli)¹³⁸. Pierre Hadot té ben present Plotí, que ell coneix bé, i tota la tradició neoplatònica. Precisament aquesta tradició neoplatònica, a diferència de la tradició platònica, posa una èmfasi particular en la noció de progrés espiritual, dins dels «exercicis espirituals», tot i que el pes dels «exercicis espirituals» en la filosofia de Plotí és del tot rellevant. Són els «exercicis espirituals», els qui fan possible que l'ànima pugui accedir fins a l'Intel·lecte i fins a l'U. Com diu Pierre Hadot, «nombreuses sont les pages de Plotin qui décrivent de tels exercices spirituels qui n'ont pas seulement pour fin de connaître le Bien, mais de devenir identique avec lui en un éclatement total de l'individualité. Il faut éviter de penser à une forme déterminée, dépouiller l'âme de toute forme particulière, écarter toutes choses. Alors s'opère, dans un éclair fugitif, la métamorphose du moi»¹³⁹. L'«aprendre a morir» possibilita aquesta metamorfosi o, si es vol, metafòricament, aquesta mort.

«Aprendre a llegir»¹⁴⁰

El darrer dels «exercicis espirituals» que Pierre Hadot ens exposa comporta descobrir la importància espiritual de conèixer a fons els textos dels mestres de l'antiguitat grecoromana. Si la filosofia veritable és «exercici espiritual», això significa, segons Hadot, que les seves teories o bé estan al servei d'aquests «exercicis espirituals» (estoïcisme, epicureisme) o bé són directament objecte

¹³⁸ Cf. *Ibidem*, pp. 54-56.

¹³⁹ *Ibidem*, pp. 59-60.

¹⁴⁰ Cf. *Ibidem*, pp. 60-74 (esp. 66-74). En el llibre *La Citadelle intérieure*, Hadot parla de l'escriptura: «L'écriture comme exercice spirituel», *La Citadelle intérieure*, pp. 64-67. Pel que fa a la rellevància de la lectura, cf. Arnold I. Davidson, «Apprendre à lire, apprendre à vivre», en Davidson et Worms (dirs.), *Pierre Hadot, l'enseignement des antiques, l'enseignement des modernes*, pp. 9-13; cf., també, la tercera pregunta i la tercera resposta de la conversa entre Arnold I. Davidson i Pierre Hadot, «L'enseignement des antiques, l'enseignement des modernes», pp. 26-31; cf. també, la tercera part —intitulada: «La lecture comme exercice spirituel»— de l'estudi de Sandra Laugier, «Langage ordinaire et exercice spirituel», en Davidson et Worms (dirs.), *Pierre Hadot, l'enseignement des antiques, l'enseignement des modernes*, pp. 71-74; cf. també Philippe Hoffmann, «L'étude des anciens: apprendre à vivre, apprendre à lire», en: Davidson et Worms (dirs.), *Pierre Hadot, l'enseignement des antiques, l'enseignement des modernes*, pp. 97-104 i Jean-Charles Darmon, «Pierre Hadot: philosophie, littérature et exercices spirituels», en Davidson et Worms (dirs.), *Pierre Hadot, l'enseignement des antiques, l'enseignement des modernes*, pp. 113-116. La lectura és una temàtica recurrent en l'obra de Pierre Hadot.

d'exercicis contemplatius, és a dir: d'«exercicis espirituals»¹⁴¹. D'aquí que «nous sommes conduits à lire les oeuvres des philosophes de l'Antiquité en prêtant une attention accrue à l'attitude existentielle qui fonde l'édifice dogmatique»¹⁴².

La lectura, doncs, exigeix un mètode per al qual cal «aprenentatge» i, alhora, és ell mateix ja «exercici espiritual»: el mètode de llegir des del context situacional des d'on els textos s'han gestat. D'aquesta manera, tota obra demana diàleg amb ella mateixa i en demana, sobretot, de cara a comprendre'n les incoherències i les contradiccions. I això ja és així en l'antiguitat: els comentaris neoplatònics a les obres de Plató i d'Aristòtil, per exemple, mostren que en ells no són tant les preocupacions doctrinals o exegetiques, allò que n'ha impulsat la redacció, sinó el nivell i el progrés espiritual dels seus oïdors¹⁴³. D'aquí que, en l'antiguitat, la filosofia es mostri «non plus comme une construction théorique, mais comme une méthode de formation à la nouvelle manière de vivre et de voir le monde, comme un effort de transformation de l'homme»¹⁴⁴.

Segons Pierre Hadot, no serà fins a Nietzsche, Bergson i l'existencialisme, que la filosofia tornarà a comprendre's conscientment com una manera de viure i veure el món¹⁴⁵. Dues referències tan quen aquest apartat: l'una a Vauvenargues; l'altra, a Goethe. De Vauvenargues en recorda allò que «un livre bien neuf et bien original

---

¹⁴¹ Cf. *Ibidem*, p. 65.

¹⁴² *Ibidem*, p. 66.

¹⁴³ Cf. *Ibidem*, p. 69.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 71.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 72. Ací, cal tenir present el llibre sobre Nietzsche de Horst Hutter, *Shaping the Future. Nietzsche's New Regime of the Soul and Its Ascetic Practices*, Lanham: Lexington Books 2006. En el Preface, s'assenyala que el seu punt de partida «is a non-propositional conception of philosophy, inspired by the researches of Pierre Hadot into nature of ancient philosophy» (p. xi); i en la Introduction hi afegeix: «The book is, second, an effort to develop the paths of reasoning opened up by Pierre Hadot in his studies of ancient philosophers as teachers of ways of life and not just as providers of sets of logically coherent and «true» opinions and doctrines about the world. Hadot's work shows that this view of philosophy was never really completely abandoned and is now adopted by modern philosophers» (p. 2). Així justifica la seva interessant aproximació a Nietzsche Horst Hutter, inspirada en la de Pierre Hadot. Amb anterioritat, el llibre excel·lent d'Alexandre Nehamas, *Nietzsche: Life as Literature*, Cambridge: Harvard University Press 1985, va ser un dels primers llibres que posava en relació l'obra de Nietzsche amb la seva vida i no sols hi explicava, com era costum, des de les seves «doctrines». En l'actualitat, han anat apareixent estudis de renom sobre la temàtica de l'«art de viure», d'entre els quals en volem remarcar un del mateix Alexander Nehamas, *The Art of Living. Socratic Reflections from Plato to Foucault*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press 1998, on dissenteix de Hadot quan afirma que «theory was never far away and very often closer than Hadot believed» (p. 164); i un altre llibre, aquest de John Sellars, *The Art of Living. The Stoics on the Nature and Function of Philosophy*, London: Bristol Classical Press 2003 (2nd ed. 2009), a on són presents les grans aportacions de Pierre Hadot sobre els estoics (Epictet, Marc Aureli).

serait celui qui ferait aimer de vieilles vérités»¹⁴⁶. Totes les èpoques han d'«aprendre a llegir» i han d'«aprendre a rellegir» les «vieilles vérités», escriu Pierre Hadot¹⁴⁷. I hi afegeix, tot seguit:

«Nous passons notre vie à «lire», c'est-à-dire à faire des exégèses et même des exégèses d'exégèses [...] nous passons notre vie à «lire», mais nous ne savons plus lire, c'est-à-dire nous arrêter, nous libérer de nos soucis, revenir à nous-mêmes, laisser de côté nos recherches de subtilité et d'originalité, méditer calmement, ruminer, laisser les textes nous parler»¹⁴⁸. De Goethe refereix aquell fragment de les *Converses amb Eckermann* sobre la dificultat d'arribar a llegir bé el sentit dels textos: «Les gens, disait Goethe, ne savent pas ce que cela coûte de temps et d'effort pour apprendre à lire. Il m'a fallu quatre-vingts ans pour cela et je ne suis même pas capable de dire si j'ai réussi»¹⁴⁹.

La «manera de viure» filosòfica i l'acció comunitària i social

No voldríem acabar sense prendre en consideració allò que el professor Hadot diu respecte de l'«acció comunitària i social». L'expressió «acció comunitària i social» la manllevem del mateix Pierre Hadot, del seu darrer llibre, dedicat a Goethe, i intitulat *N'oublie pas de vivre*¹⁵⁰. En efecte, a la Conclusion hi llegim:

«Ce qui compte aux yeux de Goethe, ce n'est pas de parler, mais de penser et d'agir: «Penser et agir, agir et penser, c'est la somme de toute sagesse [...]. L'un et l'autre doivent éternellement alterner leur effet dans la vie comme l'aspiration et l'expiration. Il faut soumettre l'action à l'épreuve de la pensée et la pensée à l'épreuve de l'action». La vie philosophique ne consiste pas uniquement dans la parole et l'écriture, mais *dans l'action communautaire et social*. C'était déjà l'opinion d'Épictète et de Marc Aurèle. C'est aussi dans cette perspective de l'agir qu'il faut comprendre la maxime goethéenne que nous avons donné pour titre à ce livre: «N'oublie pas de vivre», en voulant résumer ainsi l'extraordinaire amour de la vie qu'on peut observer chez Goethe»¹⁵¹.

Segons Pierre Hadot, la «manera de viure» pròpia del *filòsof* no pot restar reclosa en si mateixa, en un món d'abstracció tancada en el propi jo, sinó que ha

---

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 73. La seva referència es troba en Vauvenargues, *Réflexions et maximes*, § 400. La referència la prenem del text d'Hadot.

¹⁴⁷ Cf. *Ibidem*.

¹⁴⁸ *Ibidem*, pp. 73-74.

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 74. La seva referència es troba en Goethe, *Entretiens avec Eckermann*, 25 janvier 1830. La referència la prenem del text d'Hadot.

¹⁵⁰ Cf. la seva referència bibliogràfica a la nota 93.

¹⁵¹ Hadot, *N'oublie pas de vivre*, p. 271. La cursiva és nostra.

mantenir lligams amb la comunitat i amb la societat. El dinamisme dels moviments filosòfics de l'antiguitat greco-romana han posat èmfasi en la vida en comunitat i en la vida social. La «manera de viure» del *filòsof* només pren sentit en relació amb aquells qui comparteixen la seva mateixa dinàmica espiritual i, en general, amb tots els membres d'una comunitat política, si bé, en cada cas, diversament. Certament que la «vida filosòfica» demana espais de silenci i de solitud, imprescindibles per a l'esperit. Espais de soledat i espais de vida comunitària i social, tot això, harmoniosament conjuntat, tenen relació amb la «cura de l'ànima». El tracte sovintejat (*συνουσία*) amb el mestre i la vida en comú (sigui al Casal dels pitagòrics, sigui a l'Acadèmia, sigui al Liceu, sigui al Pòrtic, sigui al Jardí, sigui en l'auditori de Plotí o de Teofrast, etc.) ajuden, igualment, el «progrés espiritual» i el creixement en la «manera de viure filosòfica». I això té una incidència en el benefici del «progrés espiritual» de tota la comunitat, a la qual cada u pertany com a deixeble intel·lectual, i de tota la societat.

Cal també vida social: l'àgora fou inicialment l'espai natural de la filosofia. Cert que l'àgora sempre ha estat un espai conflictiu, de combat i, fins i tot, de propiciació de condemna; tanmateix fou el punt d'arrencada del *diàleg* filosòfic (sense menystenir les cases particulars, en moments de festa i de convit o en moments de repòs, ni altres escenaris prou coneguts). L'àgora fou igualment el punt d'arribada de l'activitat dels filòsofs, alguns fins en feren la llar del filòsof. La bona «manera de viure filosòfica» sovint es pensava com a mèrit per a l'exercici del bon govern de la Ciutat (entenguí's, per Ciutat, la polis, com és el cas de Plató, o, també, l'Imperi, com seria, per exemple, el cas de Marc Aureli).

L'equilibri entre el treball de solitud del filòsof i la preocupació per la vida comunitària i social són també part de «l'art de viure» del filòsof (de la filosofia, si es vol). Resulta simpàtica l'anècdota personal que el mateix professor Pierre Hadot, que sempre atengué els altres, deixebles o no, amb una bondat i una intel·ligència exquisides, explicà en l'entrevista, a la qual ja ens hem referit alguna altra vegada, a *Philosophie Magazine*. A la pregunta de l'entrevistador Martin Legros sobre si «les événements du siècle sont-ils, pour vous, une source de réflexion?», Pierre Hadot responia:

«Dans ma jeunesse, je n'imaginai pas que je puisse avoir une action politique. Ensuite, j'ai été continuellement absorbé par mon travail d'enseignement et de recherche que je considérais comme mon premier devoir. J'ai signé des pétitions. J'ai été dans une manifestation, une seule fois. C'était au moment de la guerre d'Algérie quand il y a eu le coup d'État du général de Gaulle. J'y ai rencontré un collègue qui m'a dit: «Il faut vraiment qu'il y ait quelque chose de grave pour que tu te déplaces.» Je me suis toujours considéré comme quelqu'un de gauche. Je n'ai donc pas beaucoup agi, mais je souffre de ne pouvoir faire que bien peu de choses pour remédier aux scandaleuses misères de l'humanité, provoquées par le cynisme, l'hypocrisie ou le fanatisme d'un petit groupe d'hommes»¹⁵².

Per això, que la resposta a la pregunta fonamental «qu'est-ce que philosopher?» comporti no només no desentendre's dels altres (de la comunitat de deixebles, de la comunitat política, dels afers socials) sinó que demani abraçar

¹⁵² *Philosophie Magazine*, p. 55.

l'acció comunitària i social és d'una importància cabdal, sempre cercant de trobar l'harmonia entre el treball d'estudi i d'investigació del tot necessaris i l'acció comunitària i social també necessàries. Als qui procuren exercitar-se en la «manera de viure» pròpia de la filosofia cal, però, que mai no abandonin –i, fins i tot, prioritzin– l'estudi i la investigació, que, després, nodriran l'acció comunitària i social. Les accions comunitària i social buides de contingut o, en tot cas, plenes de continguts d'aparença (o de continguts demagògics) esdevenen acció comunitària i acció social destructiva i aniquiladora de les esperances dels homes i de les dones de cada present. Cal l'acció, però no pas una acció que no hagi estat prèviament pensament sòlidament pensat.

Al llarg de la seva vida intel·lectual i espiritual, Pierre Hadot prengué en consideració l'acció comunitària i social i amb remarcable equilibri, si bé donant, tanmateix, al treball intel·lectual i espiritual, en tant que fonamentador de l'acció comunitària i social, una importància de primer ordre. Precisament l'haver desvetllat la comprensió que de la filosofia tenien els autors de l'antiguitat grecoromana la filosofia entesa com «una manera de viure»– el portà a veure aquesta dimensió comunitària i social del «viure filosòficament».

Si Pierre Hadot sempre ha subratllat el valor de la relació entre la vida de soledat (i de soledat mística amb la naturalesa, amb el Tot) i la vida comunitària i social, això ha estat així perquè s'havia adonat, d'ençà la seva infantesa, del dolor del món i com aquest dolor demanava i demana de ser abordat intel·ligentment i a través de l'acció. Si alguna cosa restava, al final de la seva vida, en el seu interior, va ser sobretot –tal com ja vàrem posar de manifest en una altra ocasió–¹⁵³ la seva preocupació pel sofriment dels altres. En les últimes pàgines de la seva darrera obra, *N'oublie pas de vivre*, una obra escrita «me sentant vieillir»¹⁵⁴, hi llegim una pregunta inquietant:

«Et, d'autre part, peut-on se résigner à acquiescer à l'immense souffrance dans laquelle est plongée la plus grande partie de l'humanité, broyée par les appétits de pouvoir et de richesse, ou par le fanatisme aveugle d'un petit nombre d'hommes sans scrupules?»¹⁵⁵.

I continua:

«En terminant ce livre, j'avais l'impression d'avoir exposé un point de vue privilégié qui peut se payer le luxe de pratiquer de «exercices spirituels». Je me disais: nous autres intellectuels, nous vivons dans une bulle comme Homunculus et nous devrions l'imiter en brisant notre fiole sur le trône de Galatée. Ne devrions-nous pas, comme les stoïciens, reconnaître que l'action, l'action au service d'autrui, fait partie de la vie philosophique?»¹⁵⁶.

---

¹⁵³ Cf. Bosch-Veciana, «Pierre Hadot, lector de l'antiguitat clàssica», pp. 45-46.

¹⁵⁴ Hadot, *N'oublie pas de vivre*, p. 11.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 270.

¹⁵⁶ *Ibidem*.

Justament serà en estudiar els estoics que accentuarà encara més la temàtica de la preocupació per als altres («le souci des autres»). I, en aquest punt, es produeix un dissentiment amb Michel Foucault. En efecte, així com Michel Foucault parla del «souci de soi»¹⁵⁷, Pierre Hadot afirma que:

«le principal ce n'est pas le souci de soi, c'est le souci des autres et du monde»¹⁵⁸.

En el text de Pierre Hadot intitulat «La figure du sage dans l'Antiquité gréco-latine» hi ha un fragment que no ens volem estar d'oferir. Vet-lo ací:

«La figure du sage répond donc à un besoin indispensable: celui d'unifier la vie intérieure de l'homme. Le sage serait ainsi l'homme capable de vivre sur les deux plans: inséré parfaitement dans la vie quotidienne, comme Pyrrhon, et pourtant plongé dans le cosmos; voué au service des hommes, et pourtant parfaitement libre en sa vie intérieure; conscient et pourtant paisible; n'oubliant jamais l'unique essentiel; et finalement et par dessus tout, fidèle jusqu'à l'héroïsme à la pureté de la conscience morale, sans laquelle la vie ne méritait pas d'être vécue. C'est ce que la philosophie doit essayer de réaliser»¹⁵⁹.

Quan Pierre Hadot afirma, després de les seves experiències de plenitud primerenques, «je crois que je suis philosophe depuis ce temps-là, si l'on entend par philosophie cette conscience de l'existence, de l'être-au-monde»¹⁶⁰,¹⁶⁰ en aquesta afirmació hi ha certament una experiència de plenitud de la pròpia existència, però, alhora, hi ha un transcendiment de la pròpia existència –des de i en la pròpia existència– que disposa l'esperit a sortir d'ell mateix i encaminar-se vers tot altre (els altres, el món i la naturalesa, el Tot). En la vida i en el treball intel·lectual de Pierre Hadot es retroben l'inici i la fi, això és: el sentiment viu de pertinença al món i el retrobament amb els altres, tots els altres; però, sobretot, els qui viuen en «l'immense souffrance», tal com ens ha deixat escrit en les seves darreres paraules, com a testament del seu itinerari espiritual de plenitud amb si mateix, amb els altres, amb la naturalesa i, en definitiva, amb el Tot.

El *filòsof* sempre corre el risc de l'aïllament. I, tal com acabem de dir, l'aïllament, si conviu en la solitud i en el silenci que acompanyen el treball, aquest aïllament és del tot necessari; però, si aquest aïllament és un entotsolar-se en el jo, aleshores és un aïllament que destrueix el mateix *filòsof* perquè l'incapacita per a l'obertura que conté el mateix *desig* del φιλο-σοφείν. El binomi platònic atracció (ἔρως)-desig (ἐπιθυμία), central en la seva manera de comprendre el moviment del

---

¹⁵⁷ Cf. Michel Foucault, *Histoire de la sexualité. III. Le souci de soi* (Tel, 280), París: Gallimard 1984, esp. el Cap. ii: «La culture de soi», pp. 55-94.

¹⁵⁸ *Philosophie Magazine*, p. 56.

¹⁵⁹ Pierre Hadot, «La figure du sage dans l'Antiquité gréco-latine», en: *Les sages du monde*. Colloque interdisciplinaire sous la direction de Gilbert Gadoffre. Institut Collégial Européen, París: Éditions Universitaires 1991, p. 24. Actualment també el podem llegir dins: Hadot, *Études de philosophie ancienne*, p. 254.

¹⁶⁰ Hadot, *La philosophie comme manière de vivre. Entretiens*, p. 23.

filosofar, situa la mateixa «exercitació filosòfica» en l'àmbit delicat i tensionat –i si es vol ambigu– d'una recerca necessària d'equilibri entre l'aïllament fecund i l'acció comunitària i social ineludible.

En situar com a tasca del filòsof el «viure», això significa centrar en la vida, en la vida de tot allò vivent, l'activitat filosòfica. I d'una manera ben particular en relació als altres: la *saviesa* a la qual aspira el *filòsof* ha de tenir en els altres uns dels referents més específics de la seva bondat.

Conclusió

«Qu'est-ce que philosopher?». Que l'historiador de la filosofia es formulí com a decisiva aquesta pregunta –i cregui que és una pregunta ineludible per a tot historiador de la filosofia–, això mateix, ens indica amb força claredat que aquest historiador de la filosofia és *filòsof*. I, de fet, és obvi que això mateix cal dir-ho de tot historiador de la filosofia, sempre que aquest historiador de la filosofia es formulí –no sols que en tingui la intenció– la pregunta, independentment de la resposta que hi doni. La novetat de Pierre Hadot rau en el fet d'haver estat ell qui de manera explícita ha formulat la pregunta i ha posat en tensió els historiadors de la filosofia en relació a la significació d'aquesta pregunta.

La pregunta «qu'est-ce que philosopher?» és una pregunta ben pròpiament filosòfica i, com a tal, una pregunta de resposta difícil i, segurament, una pregunta que és una qüestió permanentment oberta al pensament. Les preguntes autènticament filosòfiques molt sovint tenen com a característica disposar el pensament a un estat de recerca que demana un esforç ingent i que sovint pot assolir tan sols una reformulació de la mateixa qüestió plantejada: una qüestió que de debò sigui qüestió i no retòrica banal roman en el seu estat de permanent qüestió. I és propi de la filosofia aquest estat permanent de recerca i no pas l'estat de satisfacció propi de l'assoliment de la veritat cercada en la pregunta.

El professor Pierre Hadot ha dedicat tot el seu treball intel·lectual i tota la seva vida a assajar una resposta, en tensió amb un estat de permanent recerca, com podem veure de manera ben patent al llarg dels seus treballs excel·lents. Aquesta és bona part de la seva grandesa: haver-se sabut moure en la tensió harmoniosa entre la recerca i la troballa, una recerca permanent i una troballa que han estat motor d'unes noves recerques que, a voltes, han posat en qüestió les troballes anteriors. Pierre Hadot ha sabut mobilitzar tota la seva vida en la seva obra i, alhora, tota la seva obra en la seva vida. Per això, ha pogut dir, amb satisfacció, que «la philosophie est avant tout une manière de vivre». I, en lligar al «viure» la resposta a «qu'est-ce que philosopher?», això mateix fa que la pregunta, com el mateix «viure», sigui quelcom que sempre resta permanentment obert.

Que una pregunta decisiva resti sempre oberta a noves recerques fa possible que el futur tingui sentit i, amb ell, també el present. L'obra mateixa de Pierre Hadot obre la pregunta (i els assaigs de resposta) a una qüestió permanent, que ha plantejat vivament Jean-François Balaudé, amic i bon coneixedor de Pierre Hadot:

«Quel sens revêt aujourd'hui l'appel à mener un mode de vie philosophique, quand les philosophies ne se conçoivent plus comme devant être vécues, quand les penseurs même qui soulignent l'importance de la pratique ne semblent plus avoir dans la philosophie un possible art de vivre?»¹⁶¹.

Pierre Hadot no només ha deixat un llegat inestimable amb la seva obra i la seva vida sinó amb aquesta pregunta que ell mateix adjectivà de decisiva: «qu'est-ce que philosopher?». Avui l'hem pogut considerar en l'obra i la vida de Pierre Hadot. En endavant, l'haurem de considerar ineluctablement en nosaltres mateixos i per al nostre present. El present exigeix amb urgència de filòsofs i de filosofia. Als polítics els cal enfilar l'agulla sense perdre temps. Pierre Hadot, com tants d'altres, ha estat un bon garant del «viure filosòficament». Ara, cal acceptar el repte, difícil com en tots els temps, de «viure filosòficament».

* Professor de Filosofia Antiga a la Facultat de Filosofia de la Universitat Ramon Llull, Director del Grup de Recerca «Filosofia i Cultura» (Facultat de Filosofia, Universitat Ramon Llull) i membre del Grup de Recerca «EIDOS Hermenèutica, platonisme i modernitat» (Facultat de Filosofia, Universitat de Barcelona). La primera versió d'aquest escrit, que ara reproduïm amb modificacions i ampliacions significatives, constituí la conferència inaugural del Cicle del Liceu Joan Maragall *La filosofia com a forma de vida*. Va ser pronunciada, dissabte 23 d'octubre del 2010, a la Sala Verdaguer de l'Ateneu Barcelonès.

---

¹⁶¹ Jean-François Balaudé, «La philosophie comme manière de vivre. Vivre philosophiquement aujourd'hui?», *Cahiers philosophiques* 120, décembre 2009, p. 9 (el text sencer ocupa les pp. 9-14).